

Venkatadhvarin
Shrīlakshmīsahsram

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00091105 7

BL
1225
L3V4
1904
v.4

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 91.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया

बालबोधिण्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां

साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिणा स्वकृतया अवतरणनिः-

श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATĀDHVARĪ

WITH THE

COMMENTARY CALLED BĀLABODHINI, BY
Srinivāsa Pandit or Ravji Mahārāja,

EDITED WITH AVATARANIKAS BY

Rāma Śāstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

Registered According to Act XXV of 1867.

BL

1225

L3V4

1904

V. 4

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—९१

पङ्क्तिः आस्यस्य मुखस्य सुरभिः सुगन्धः तस्य ग्रहणाय अभ्यु-
द्यता उद्युक्ता सती पथि मार्गे प्ररूढमुद्रतम् उत्तुङ्गसङ्गतम्
उच्चं परस्परसंलग्नं यदुरोजगिरीन्द्रयुग्मं स्तनपर्वतद्वयम् उल्ल-
ङ्घितुमतिक्रामितुम् उपायमुद्योगं चिरं बहुकालम् उदीक्षते
अवलोकयति किम् ? उत्प्रेक्षारूपकालङ्कारौ । वसन्ततिल-
कावृत्तम् ॥ १५६ ॥

रत्नावली तव रमे वरमेखलाया-
मङ्गारपङ्क्तिरविदूरगता तु तस्याः ।
रोमावली तदुपजातविशीर्णमूल-
धूमाऽऽकृतिं वहति शक्रमणीव नीला ॥ १५७ ॥

रवेति । हे रमे ! तव वरमेखलायां रत्नावली अङ्गारप-
ङ्क्तिरिव तस्या अङ्गारपङ्क्तेः अविदूरगता निकटवर्तिनी शक्रम-
णीव नीला रोमावली तदुपजातस्याऽङ्गारपङ्क्तिभ्रवस्य विशीर्ण-
मूलस्य छिन्नमूलस्य धूमस्याऽऽकृतिं साम्यं वहति । वसन्तति-
लकावृत्तम् । रूपकनिदर्शनालङ्कारौ ॥ १५७ ॥

निःश्रेणिका नाथदृशोरुरोज-
दुर्गाऽधिरोहे तव रोमरेखा ।

१५७ अथ मेखलागतरत्नावल्या भासुरतया अङ्गाररूपत्वं,
तत्समीपगताया नीलमणिनीलाया रोमावल्यास्तदुदितविच्छिं-
न्नमूलधूमरूपत्वं वर्णयन्नाह ।

१५८ अथ भगवद्दृष्टेः स्तनदुर्गाऽधिरोहणे सोपानपरम्परा वा, त्व-

लावण्यलक्ष्मीवरवेणिका वा

रतीशभूपालकृपाणिका वा ॥ १५८ ॥

निःश्रेणिकेति । हे रमे ! तव वरमेखला नाथस्य हरेर्दशः
उरोजदुर्गे स्तनपर्वते ऽधिरोहस्याऽऽरोहणस्य निःश्रेणिका ऽधि-
रोहिणी 'जिना' इति लोके वा । लावण्यलक्ष्म्याः वरवेणिका
वा । रतीशभूपालस्य कृपाणिका करवालः 'तरवार' इति लोके ।
अत्र सर्वत्र वाशब्देन उपमानाऽनिर्णयवर्णनात्ससन्देहालङ्कारः ।
रूपकं च । उपजातिवृत्तम् ॥ १५८ ॥

स त्वद्गर्भसमुद्भवो ऽपि हि शुचः संदायकैः सायकैः
पञ्चेषुः पितरं च वञ्चयति यत्पञ्चायुधं माधवम् ।
लग्ना नूनमतो जगज्जननि ते रोमावलिच्छन्ना
तातद्रोहिसुतप्रसूत्युपनता दुष्कीर्तिरेवोदरे ॥ १५९ ॥

स इति । स पञ्चेषुः तव गर्भात्समुद्भवो यस्य सो ऽपि शुचः
शोकस्य सन्दायकैर्दातृभिः सायकैः बाणैः पञ्च शङ्खचक्रगदाप-
द्मशार्ङ्गाख्यान्यायुधानि यस्य तं माधवं पितरं यद्यस्माद्वञ्चयति
विप्रलम्भयति अतो हे जगज्जननि ! ताताय द्रुह्यतीति तात-
द्रोही स चासौ सुतश्च तस्य प्रसूत्या उपनता उद्भवा दुष्कीर्तिर-

लावण्यलक्ष्मीवेणी वा, कामभूपखड्गलतिका वेति रोमावल्यां रूप-
त्रयमुत्प्रेक्षते ।

१५९ त्वद्गर्भसमुद्भूतः कामः पीडादायिभिः शरैः पञ्चायुधसज्जम-
पि स्त्रापितरं माधवं पञ्चायुधत्वेन स्पर्धमानः पीडयति, अत एवेह-
शपितृवश्चक्रप्रसवजन्या दुष्कीर्तिः रोमावलिरूपेण तदुत्पत्तिभूमौ
तवोदरे संलग्ना किं ? मिति चातुर्येणात्प्रेक्षते ।

पयश एव लग्ना सक्तेत्यर्थः । नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः । कैतवा-
पह्नुतिश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५९ ॥
रज्जुं रोमालिरूपां गुरुकुचकलशालम्बिनीं जीवनार्थी
मातस्त्वन्नाभिवापीपरिसरमनयन्मन्मथो जाततृष्णः ।
दृष्ट्वा तामत्यगाधामिह न पुनरलं दैर्घ्यमस्या इति श्री-
स्तामौज्झत्तत्र रज्जुं न तृष उपरतिः शम्बरध्वंसिनः स्यात् ॥ १६० ॥

रज्जुपिति । हे मातः ? जाता तृष्णा तृषा यस्य स म-
न्मथः जीवनमुदकमर्थयति प्रार्थयति तादृशः सन् रोमालिः रू-
पम् आकृतिर्यस्यास्तां रज्जुं गुरुकुचकलशालम्बिनीं महतोः
स्ननघटयोः आलम्बिनीं कृत्वा नाभिवाप्याः परिसरं प्रान्तम्
अनयत्, ततस्तां नाभिवापीम् अत्यन्तमगाधामतलस्पर्शिनीं
दृष्ट्वा हे श्रीः ! पुनरस्या रज्ज्वाः दैर्घ्यम् अलं पर्याप्तं न इति
तां रज्जुं तत्र औज्झत् । उज्झ उत्सर्गे अस्माल्लङ् । शम्बरस्य
तदभिधाऽसुरस्य उदकस्य च ध्वंसिनो नाशकस्य तृष उपरतिः
श्रान्तिः न स्यात्कापि न भवेदित्यर्थः । अत्र वापीकलशानां
समृद्धावपि रज्ज्वा अपूर्णता विघ्न इति भावः । स्रग्धरावृत्तम् ।
उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासश्लेषालङ्काराः ॥ १६० ॥

१६० अथ रोमालि रज्जुरुपेण नाभिं चाऽगाधवापीरूपेण, कुचौ च
कलशरूपेण वर्णयिष्यन् जीवनार्थी (निजप्राणनकामो, जलार्थी च)
कामः कुचकलशालम्बिनीं रोमावलिरूपां रज्जुं सञ्जातस्पृहो जात-
पिपासश्च सन् त्वन्नाभिवापीप्रान्तं प्रापय्य तामतीव गभीरामा-
लोक्य रोमालिरूपरज्जुदैर्घ्यं न पर्याप्तमिति पर्यालोच्य तत्समीपएवा-
त्याक्षीत्, यतः शम्बरविनाशकस्य (कामस्य, जलविध्वंसकस्य च)
तृषः शान्तिः न कदापीत्याह ।

ऋत्विग्रमे रतिमखे ननु यौवनात्मा
नाभीविलाऽवटुयुतोदरवेदिकायाम् ।

यूपं तनोति तव लोमलतास्वरूपं

शङ्के ऽस्य सङ्गतमुरोजयुगं चषालम् ॥ १६१ ॥

ऋत्विगिति । हे रमे ! नान्वात वितर्के । रतिमखे सुरतयज्ञे
यौवनात्मा तारुण्यरूपः ऋत्विक् नाभीविलमेव अवटोगर्तातया
युतायां(?) युक्तायामुदरवेदिकायां रोमलतारूपं यूपं तनोति
शाययति(?) रोपणार्थमित्यर्थः । अतो ऽस्य संगतं संबद्धम् उरो-
जयुगं कुचद्वन्द्वं चषालम् इति यूपशिरोस वलयाऽऽकारः का-
ष्ठविशेषः । चषालो यूपकटक इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।
रूपकोत्प्रेक्षालंकारौ ॥ १६१ ॥

रतीशमातस्तव रोमवल्लिका-

मयी मनोज्ञा यमुना पुनातु माम् ।

वलित्रयं यत्र तरङ्गविभ्रमं

विभर्ति हारांशुचयश्च फेनताम् ॥ १६२ ॥

रतीशेति । हे रतीशमातः ! यत्र यमुनायां वलित्रयी त-
रङ्गभावं चेत्यपरं हारांशुचयः फेनतां विभर्ति सा तव रोमव-
ल्लिकामयी मनोज्ञा यमुना मां पुनातु पावयत्वित्यर्थः । वंशस्थं
वृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ १६२ ॥

१६१ हे रमे ! सुरताऽध्वरे ऽध्वर्युर्यौवनं नाभीगतं युतोदरवेदिकायां
रोमलतारूपं कुचकटकोपशोभितं यूपं (पशुबन्धनस्तम्भं) तनोतीति
शङ्कु इति रोमावलिं यूपरूपेण वर्णयति ।

१६२ अथ वलित्रयतरङ्गाऽलङ्कृता हारकान्तिफेनविलसिता ते
रोमावलिरूपा कालिन्दी मां पुनात्विति यमुनारूपेण रोमालिं वर्णयति ।

स्तनाऽद्रिभाजि स्थिरहारशोभा-

सुधाम्बुधौ रोमलता मुरारिः ।

वटच्छदः स्यादुदरं तवाऽम्ब

वलित्रयं चित्रमिहोपधानम् ॥ १६३ ॥

स्तनेति । हे ऽम्ब ! स्तनाद्रिभाजि स्तनपर्वतस्थे स्थिरहार-
शोभारूपे सुधाम्बुधौ तव रोमलतारूपो मुरारिर्हरिः, उदरं व-
टस्य च्छदः पर्णं, दलं पर्णं छदः पुमानित्यमरः । एवं वलीनां
त्रयम् इह उपधानम् उपवर्हं स्याद्भवेदित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ १६३ ॥

नाभीसरोरोधसि नारिकेल-

द्रुमभ्रमं रोमलता ददाति ।

तदग्रलग्नौ तनुतस्तव श्रीः

स्तनौ पुनस्तत्फलयुग्मशङ्काम् ॥ १६४ ॥

नाभीति । हे श्रीः ! तव नाभिरूपस्य सरसः रोधसि । कूलं
रोधश्च तीरं चेत्यमरः । रोमलता नारिकेलद्रुमस्य भ्रमं ददा-
ति । पुनस्तस्याऽग्रे लग्नौ इमौ स्तनौ तस्य द्रुमस्य फलयुग्मस्य
शङ्कां तनुतः विस्तारयतः । उपजातिवृत्तम् । भ्रान्तिम-
दलङ्कारः ॥ १६४ ॥

१६३ कुचगिरिपरिशोभिते हारकान्तिसुधोदधौ तव रोमालि-
रूपस्य मुरारिपोस्तवोदरमेव वटपत्रं, वलित्रयं च चित्रमुपधानं
शङ्कं इत्याह ।

१६४ नाभी रूपसरस्तटे रोमलता नारिकेलतरुरूपा भाति, तदग्रसं-
लग्नौ ते कुचौ च नारिकेलफलयुगलशङ्कां जनयत इति नारिकेलतरु-
रूपेण रोमावलिं वर्णयति ।

नाभीसरश्चिरमगाधतरं विधाय
 नारायणप्रणयिनि श्रमिणा विधात्रा ।
 रोमावली तव विभाति तटे तदीये
 क्षितेव तत्खननहेतुरियं शलाका ॥ १६५ ॥

नाभीति । हे नारायणप्रणयिनि ! अतिशयेनाऽगाधमित्य-
 गाधतरम् । अत्यन्ताऽतलस्पर्शमित्यर्थः । तव नाभीसरश्चिरं वि-
 धाय कृत्वा श्रमिणा श्रमवता विधात्रा ब्रह्मणा तदीये तटे तस्य
 सरसः खननस्य हेतुः कागणभूता क्षिप्ता स्थापिता शलाका
 इषीकेवेयं रोमावली विभाति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः ॥ १६५ ॥

सरितो गिरितो ऽवतीर्य निम्नं
 प्रविशन्त्यन्व तत्राऽत्र नाभिगर्तात् ।
 तनुलोमलताकलिन्दजा ऽहो
 स्तनशैलाऽन्तिकमारुरुक्षतीव ॥ १६६ ॥

सरित इति । हे ऽम्ब ! सरितः नद्यः गिरितः पर्वतसका-
 शादवतीर्य निम्नं प्रविशन्ति अत्र तव नाभिगर्तात् तनुलो-

१६५ नाभीरूपं सरश्चिरखननेनाऽगाधतरं विधाय श्रान्तेन वि-
 धिना तत्तीरे क्षिप्ता तत्खननसाधनं लौहशलाकेव तव रोमावली
 विभातीति रोमावलिं लौहशलाकारूपेण वर्णयति ।

१६६ लोके हि नद्यः पर्वतादधो ऽवतीर्य निम्नं देशं विशन्तीति
 दृष्टव्यं, परं तव रोमावलिरूपेण लोकोत्तरा यमुना कुचगिरिपरि-
 सरमारोढुमिच्छतीत्याश्चर्यमिति विलक्षणयमुनारूपेण रोमावलिं
 वर्णयति ।

मलतारूपा कलिन्दजा यमुना स्तनशैलयोः अन्तिकम् । उप-
कण्ठान्तिकाभ्यर्गोत्थमरः । आरुरुक्षत्यारोढुमिच्छतीवेत्यहो इ-
त्याश्रये । उत्प्रेक्षासङ्करोऽयम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १६६ ॥

दायादः पितुरेष नाभिकमलं दामोदरस्यैधते
धातेत्येवमसूययेव जननि प्रेप्सुस्ततोऽप्युच्छ्रयम् ।
नाभीकूपसमुत्थरोमलतिकानालाऽग्रजाग्रद्भव-
त्सारोरोजसरोजकोशयुगमध्यास्ते सुतस्ते स्मरः ॥ १६७ ॥

दायादेति । हे जननि ! एष धाता दायादः । दायादौ सु-
तवान्धवौ इत्यमरः । पितुर्दामोदरस्य नाभिकमले एधते दीप्यते
इत्येवमसूयया गुणदोषाविष्करणेनैव ततो धातुरप्युच्छ्रयमौन्नत्यं
प्राप्तुमिच्छुस्ते सुतः स्मरः क्रीडाकलहे भगवद्दृशीकरणेना-
ऽस्याः प्रियसुत इति भावः । नाभीकूपात्समुत्थाया रोमल-
तिकाया नालाऽग्रे जाग्रतिस्थितं यद्भवत्याः सारमुरोजरूपं सरो-
जकोशयोर्युगं तस्मिन्नध्यास्तेऽधितिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितम् ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६७ ॥

अथ त्रिवलिवर्णनम्—

जगत्त्रयीजीवनजन्महेतौ

वलित्वयी भाति तवोदरेऽस्मिन् ।

१६७ ब्रह्माणं निजभ्रातरं दामोदरनाभिकमलाऽवस्थितं दृष्ट्वा
संजातमत्सरस्तत उत्कर्षमिच्छुस्ते सुतः स्मेरो भवत्या रोमालिरूपना-
लाऽग्रलग्नसारभूतपयोधरसरात्मजकोशच्छन्दं समुच्छ्रितमध्यास्ते इति
उत्प्रेक्षमाणो रोमावलिं कुचकमलनालतया वर्णयति ।

१६८ जगत्त्रय्या जीवनं (प्राणनं, जलं च) तस्य हेतौ तवाऽस्मिन्

नारायणप्रेयसि नाभिरूप-

निपानसोपानपरम्परेव ॥ १६८ ॥

जगदिति । हे नारायणप्रेयसि ! जगद्वयया जीवनस्य प्रा-
णनस्योदकस्य च जन्मनो हेतौ तवाऽस्मिन्नुदरे नाभिरूपस्य
निपानस्य कूपोद्धृताऽम्बुसमावेशार्थं शिलादिकृतगर्तस्येत्यर्थः ।
सोपानस्य परम्परेवेयं वलित्रयी भाति । उपजातिवृत्तम् । श्ले-
षरूपकोत्प्रेक्षाः ॥ १६८ ॥

जित्वा जगन्ति विशिखैर्जगदम्ब जैत्र-

स्तम्भं तवाऽङ्गभुवि रोमलताच्छलेन ।

मिन्वन् मनोजनृपतिर्जितलोकसंख्यां

मूले किमस्य तिसृभिर्व्यलिखद्वलीभिः ॥ १६९ ॥

जित्वेति । हे जगदम्ब ! मनोजरूपो नृपतिः विशिखैर्जग-
न्ति जित्वा तवाऽङ्गभुवि रोमलताच्छलेन जयनशीलं जैत्रं स्तम्भं
यूपं मिन्वन् प्रक्षिपन्सन्नस्य मूले तिसृभिर्वलीभिः जितलोकसंख्यां
व्यलिखत्किम् ? इत्यत्र च्छलपदोक्त्या कैतवाऽपह्नुत्यलङ्कारः ।
उत्प्रेक्षा च । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६९ ॥

दरे वलित्रयी नाभिरूपाऽऽहावसोपानश्रेणिरिव विभातीति वलित्र-
यी सोपानःश्रेणिरूपेण वर्णयति ।

१६९ हे अम्ब ! कामरूपो नृपतिः शरैर्जगद्वयं विजित्य रोमलता-
कपटेन जयस्तम्भं तवाऽङ्गे निखायाऽस्य मूलभागे तिसृभिर्वलीभि-
र्जितलोकसङ्ख्यां व्यलिखत् किमित्युत्प्रेक्षते ।

स्नातस्य नाभिसरसि ध्रुवमब्धिकन्ये
संजग्मुषो रतिपतिव्रतिनः समाधिम् ।
आषाढमेव कलये तव रोमराजि-
मस्या वलित्रितयमस्य च दर्भकूर्चम् ॥ १७० ॥

स्नातस्येति । हे ऽब्धिकन्ये ! नाभिसरसि स्नातस्यैवं समाधिं
जगामेति जग्मुषः प्राप्तस्येत्यर्थः । रतिपातसंज्ञस्य व्रतिन आषाढं,
पालाशो दण्ड आषाढ इत्यमरः । रोमराजि रोमावलिं कलये
जानामि । अस्यास्तव वलित्रयम् अस्य दर्भानां कूर्चं जाना-
मि । वसन्ततिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७० ॥

नाभीवापीसविधभुवि ते यौवनाऽऽरामवृद्धौ
न्यस्तं रोमावलिमयघटीयन्त्रदारु स्मरेण ।
मूले तस्य स्फुरति रचितं पादविन्यासहेतोः
सोपानानां त्रितयमुदधेः पुत्रि वल्यात्मना किम् ॥ १७१ ॥

नाभीति । हे उदधेः पुत्रि ! स्मरेण मदनक्षेत्राजीवेन ते
नाभीरूपाया वाप्याः सविधभुवि सन्निविभूमौ यौवनाऽऽरामस्य
तारुण्योपवनस्य वृद्धौ वर्धनार्थं रोमावलिमयं तद्वटीयन्त्रं कू-

१७० नाभिरूपसरसि कृताऽवगाहस्य समाधि (समाधानं, यो-
गश्च) जग्मुषः कामरूपब्रह्मचारिणस्तव रोमावलिम् आस्यसंमितं
पालाशदण्डं, वलित्रयं च दर्भकूर्चं जाने इति पालाशदण्डत्वेन रो-
मालिं वर्णयति ।

१७१ तव नाभीरूपदीर्घिकासविधे तारुण्यरूपोपवनवृद्धौ स्म-
रेण रोमावलिरूपं घटीयन्त्रं विन्यस्तं, तस्य च मूले पादविन्यासार्थं
वलित्रयरूपं सोपानत्रितयं रचितं किमित्युत्प्रेक्षते ।

पजले द्राह्मनयन्त्रं 'राहादृष्टादृष्टे' इति लोके । तस्य दारुकाष्ठं
न्यस्तं, तस्य दारुणो मूले पादानां विन्यासस्य स्थापनस्य हेतोः
रचितं सोपानानां त्रितयं बल्यात्मना त्रिवलीरूपेण स्फुरति
किम् ? रूपकोत्प्रेक्षालङ्कारौ । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७१ ॥

अथ नाभिं वर्णयति—

दीर्घं नाभीविवरसरसो देवि गम्भीरिमाणं

स्पष्टं द्रष्टुं वृषगिरिपतेरक्षमावक्ष्मनीनौ ।

गाम्भीर्यैकास्पदमपि रसैः पूरितं मानसं यत्

तस्य स्वैरं पतति जलधेः पुत्ति तत्रैव नित्यम् ॥ १७२ ॥

दीर्घमिति । हे देवि ! नाभीविवरसरसः दीर्घं गम्भी-
रिमाणं गाम्भीर्यं स्पष्टं द्रष्टुं वृषगिरिपतेर्हरेः अक्षरूपौ मीनौ
अममर्थौ, अतो गाम्भीर्यस्यैकास्पदमद्वितीयस्थानं रसैः का-
रुण्यशृङ्गारादिभिस्तोयैश्च पूरितमपि तस्य हरेर्मानसं सरः
स्वान्तं च नित्यं स्वैरं यथेष्टं तत्र नाभौ पतति । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १७२ ॥

१७२ भगवतो नयनमीनौ दीर्घं नाभीविवरसरसो गाम्भीर्यं
प्रच्छन्नत्वात् स्पष्टं द्रष्टुमसमर्थौ, यतस्तत्र नाभीसरसस्य गाम्भीर्यैकास्पदं
(अत्र श्लेषं, गम्भीरं च) रसैः (शृङ्गारादिभिर्जलैश्च) परिपूर्णं भगवतो
मानसं (मनो, महासरश्च) नित्यं पतति । एवं च गम्भीरतरं मानस-
मपि यत्र पति तदगाधत्वं कथं नाम वर्णयितुं शक्यमित्याह ।

आश्रित्य सजघनहस्तिगिरिस्थितायां
पञ्चायुधो भृशमुदञ्चति देवि काञ्च्याम् ।
नाभीमनन्तसर्सीं कमले खगेन्द्र-
स्तम्भं च रोमलतिकां वलिधिष्यभाजम् ॥ १७३ ॥

आश्रित्येति । हे देवि, हे कमले ! पञ्चायुधः कामो विष्णुश्च
सदुत्तमं जघनमेव हांस्तगिरिः, पक्षे सज्जा घना यास्मिन्स यो
हांस्तगिरिस्तस्मिन् स्थितायां काञ्च्यां मेखलायां पुर्यां चाऽन-
न्तसर्सी तदाभवं सरः चेत्परं वलय एव धिष्यं स्थानम् अन्यत्र
बलेरुत्तारम्य धिष्यं स्थानं भजति तं खगेन्द्रस्तम्भं गरुडस्त-
म्भरूपां रोमलतिकाम् आश्रित्य भृशमुदञ्चति शोभते । अत्रै-
कत्र वारं वारं तालव्यः स एव पुरीपक्षे वारं वारं ओष्ठ्यः
शब्दः । तत्र प्रमाणं वाग्भट्टालङ्कारे 'यमकश्लेषचित्रेषु वययोर्द-
लयोर्न भिन्नः' इति । श्लेषालं० वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७३ ॥

जघनपुलिनवत्यां केशशैवालभाजि
त्रियुगनयनमीनैस्तृणया सेवितायाम् ।

-----

१७३ पञ्चायुधो भगवानेव कामः सन्नद्धमेघावृतहस्तिगिरिरूपं
समीचीनजघनरूपहस्तिमङ्कुलं गिरिम, अनन्तसर्सीरूपां नाभिम, पू-
जास्थानं त्रिवलिस्थानोल्लसितं गरुडस्तम्भरूपां रोमावलिं चाश्रित्य
स्थितायां काञ्चीपुरीरूपायां रशनायां विराजतइत्याह ।

१७४ हे कमलमुखि ! जघनरूपसैकतपरिगतायां केशरूपशै-
वालालङ्कृतायां भगवन्नेयनमीनैस्तृणया (पिपासया, परमऽनुशा-

त्वयि रसभरितायां देवि सौन्दर्यसिन्धौ

नलिनमुखि विधत्ते नाभिरावर्तशोभाम् ॥ १७४ ॥

जघनेति । हे नलिनमुख, हे देवि ! जघनमेव पुलिनम्
अस्यामस्ति तव्याम् । एवं केशा एव शैवालानि तानि भजति
तस्यां त्रियुगस्य भगवतो नृसिंहस्य नयनान्येव मीनास्त्रैः से-
वितायां रसेन तायेन शृङ्गारादिना च भरितायां पूर्णायां सौ-
न्दर्यस्य सिन्धौ नद्यां त्वाय नाभिः आवर्तशोभां वहते । मालि-
नीवृत्तम् । रूपकानदर्शने अलङ्कारौ ॥ १७४ ॥

अथ काञ्चीं कथयति—

त्वन्मध्ययष्टिं परिवेष्ट्य शेते

नाभीविलाऽन्ते रशनापृदाकुः ।

असावपूर्वः कमले यदीया-

न्यङ्गानि सर्वाणि च रत्नवन्ति ॥ १७५ ॥

त्वदिति । हे कमले ! असौ अपूर्वः रशनापृदाकुः
काञ्चीरूपः सर्पः त्वन्मध्यरूपां यष्टिं परिवेष्ट्य वेष्टयित्वा
नाभीविलयाऽन्ते समीपे शेते निद्राति । अपूर्वत्वमेव दर्शयति
यदीयानि सर्वाणि चाङ्गानि रत्नवन्ति रत्नयुक्तानि सन्ति ।
अत्र शेते इति क्रियार्थमपत्तये रशनायाः पृदाकुत्वेन परिणाम-
कथनात्पारणामालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १७५ ॥

गेण च) सेवितायां रसैः (शृङ्गारादिभिः, जलैश्च) भरितायां त्वद्रू-
पायां सरासि ते नाभिरावर्तरूपा विराजते इत्यावर्तरूपेण नाभिं वर्णयति ।

१७५ काञ्चीरूपः सर्पस्तन्मध्यरूपां यष्टिं परिवेष्ट्य नाभीविलान्ते
शयानः रत्नालङ्कृतसर्वाङ्गो भातीति फणामात्रे रत्नयुतात् लौकि-
कात्सर्पादातिरिक्तत्वमस्येत्याह ।

मध्यात्मना जननि शब्दगुणेन योगा-

जग्राह शब्दमतुलं रशनागुणस्ते ।

शौरेः श्रवोवियति सौति सुखं स शब्दै-

स्तुष्ट्यै विशिष्य किल शिष्यगिरो गुरोः स्युः ॥ १७६ ॥

मध्येति । हे जननि ! मध्यो बलग्रम् आत्मा ऽदृश्यत्वेन स्वरूपं यस्य तेन शब्दगुणेनाऽऽकाशेनेति यावत् । योगात्समागमात्ते यो रशनागुणः काञ्चीरज्जुः शब्दगुणकमाकाशमित्युक्तत्वात् तस्मादतुलं शब्दं जग्राह अधैव, सः शौरेः श्रवोवियति कर्णाऽऽकाशे सुखं सौति ददात । तथा हि—शिष्यगिरश्छात्र-चाण्यः गुरोः विशिष्य विशेषेण तुष्ट्यै हर्षाय स्युः श्रवेयुः किल । अनुगुणार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । वसन्ततिलका ॥ १७६ ॥

रतितन्त्ररहस्यमम्ब शब्दै

रमणीयैर्विशदं प्रकाशयन्ती ।

रसनैव रतिप्रियस्य नूनं

रशना ऽस्माविति लेखकप्रमादः ॥ १७७ ॥

रतीति । हे ऽम्ब ! असौ रशना रमणीयैः सुन्दरैः शब्दैः र-

१७६ मध्यरूपेण शब्दगुणेन (शून्यरूपतया अकाशेन) सम्बन्धात् ते काञ्चीगुणः शब्दगुणात् तस्माच्छब्दविद्यां गृहीत्वा भगवतः श्रो-त्राकाशे सुखं जनयतीति गुरोः शिष्यगिरो ऽधिकां मुदं दधते इत्युक्त्या समर्थयन् त्वन्मध्यशिष्यस्य रशनाकलापस्य रवा भगवतो ऽतिप्रिया इत्याह ।

१७७ निजशब्दैः कामशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादिका ते काञ्ची न रशना, ऽपि तु कामस्य रसना, लेखकप्रमादात्सकारस्थाने शकारः पठ्यते इति वदन् रशनाया भगवत्कामोद्दीपकत्वं प्रतिपादयति ।

तितन्वस्य रहस्यं प्रकाशयन्ती रतिप्रियस्य कामस्य नूनं रसना
जिह्वैव, रशना काञ्चीति लेखकस्य प्रमाद इति । रसज्ञा रमना
जिह्वा, काञ्ची सप्तकी रशनेति चोभयत्राप्यमरः । अत्र रश-
नाया मेखलाया धर्मनिह्वेन शब्दकरणे हेतूत्तया रसनात्वारो-
पाद्वेत्त्वपन्हुंतरलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १७७ ॥

उपाश्रिता मध्यममब्धिकन्यके

निजप्रभाभिः शमितात्तमस्थितिः ।

असौ कृतश्रीमदनादरा रमे

न मेखला न प्रतिभाति मे खला ॥ १७८ ॥

उपेति । भो अब्धिकन्यके । मध्यमं बलग्रं मध्यमपुरुषं च ।
मध्यमः स्यात्स्वरे मध्ये मध्यदेशे च मध्यजे इति विश्वः । उ-
पाश्रिता सती निजप्रभाभिः स्वकान्तिभिः स्वोत्कर्षैश्च शमिता
उत्कृष्टस्य तमसः उत्तमस्य श्रेष्ठस्य च स्थितिर्यया सा कृतः श्री-
मदनस्य आदरः पक्षे श्रीमतां विदुषामनादरो यया सा । अ-
नादरः पभिन्न इत्यमरः । असौ मेखला मे वेङ्कटाध्वरे(?)खला
दुर्जना न प्रतिभातीति न, इति नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्ययया
खलत्वं निश्चितम् । तदत्र द्वितीयार्थे द्रष्टव्यम् । वंशस्थं वृत्तं,
श्लेषोत्प्रेक्षे अलङ्कारौ ॥ १७८ ॥

१७८ मध्यभागमुपाश्रिता निजकान्तिभिर्विनाशिताऽन्धकारस्थितिः
कृतकामादरा न मेखला, माध्यमिकं नास्तिकमाश्रिता स्वप्रभावेण
विनाशितसाधुस्थितिः श्रीमतामनादरकारिणी खलैव मे प्रतिभाति
शात्कर्स्यादिति श्लेषेणाह ।

यदनन्तपाणिनिहितं सुमध्यमे

वलते सुवर्णमयसूत्रमम्ब ते ।

गुणवृद्धिमान् प्रकृतिशोभनो ऽमुना

नियतं सुशब्दनिचयो ऽभिधीयते ॥ १७९ ॥

यदिति । हे अम्ब ! यद्यस्मात्ते सुमध्यमे वलमे अनन्तस्य भगवतः पाणिना करेण निहितं स्थापितं, पक्षे अनन्ताय भाष्यकाराय पतञ्जलये पाणिनये सूत्रकारमुनये च हितम्, एवं सुवर्णमयं हेमप्रचुरं सूत्रं काञ्चीरञ्जुः, पक्षे सुष्ठुवर्णमयमक्षरमयं सूत्रं च 'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवाद्विश्वतोमुखम् । अक्षोभ्यमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' इति लक्षणान् । वलधातोः कर्तरि लट् । तत्तस्मात् अमुना पूर्वोक्तेन द्विविधसूत्रेण गुणेन माधुर्यादिना वृद्धिमान् पक्षे अदेइ गुणः, वृद्धिरादैच् इति द्वे गुणवृद्धौ अस्मिन् स्तः सः प्रकृत्या स्वभावेन धातुरूपया च शोभनः सुष्ठुशब्दानां स्वनानां सुप्तिङन्तपदानां च निचयः समूहः नियतम् अभिधीयते कथ्यते । आम्पूर्वाद्भाजो यकि रूपम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १७९ ॥

१७९ हे मातः पतञ्जलिपाणिनिमुनिहितकारकं भगवत्करनिहितञ्च स्वक्षरं सौवर्णं च, सूत्रं (काञ्चीदाम, इको यणचोत्यादि सूत्रकदम्बं च) यच्छोभने ऽमुना काञ्चीदाम्ना सूत्रेण च प्रवृद्धगुणो गुणवृद्धियुक्तश्च प्रकृतिसुन्दरः प्रत्ययविधानावध्यादिना च शोभनः मञ्जुलं शिञ्जितं साधुशब्दौघश्च क्रियते साध्यते हेत्यर्थे श्लेषेणाभिधत्ते ।

श्रुतिमञ्जुनादनिचयैरभिरामा

सवलग्ननाभिजघनद्युतिहेतुः ।

विलसत्यनन्तसरसाऽक्षियुगाय

स्वदते मुकुन्ददयिते तव काञ्ची ॥ १८० ॥

श्रुतीति । भो मुकुन्ददयिते ! तव काञ्ची मेखला काञ्चीपुरीव
श्रुतेः कर्णस्य श्रुत्या वेदस्य च मञ्जुभिः सुन्दरैर्नादनिचयैर-
भिरामा बलघ्नेन सहितं नाभिजघनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । पक्षे
सवे लग्नस्य प्रवृत्तस्य नाभिजस्य ब्रह्मणो घनायाश्च द्युतेर्हेतुः ।
इयं ब्रह्मयज्ञकथा पद्मपुराणस्थकार्तिकमाहात्म्ये । तां चाऽत्र सं-
क्षेपतः पद्येन वध्नामि—

सद्वाऽद्रौ क्रतुदीक्षिते ऽम्बुजभवे किञ्चिद्विलम्बात्स्वरां

नायातामवलोक्य तत्प्रातनिधिं हर्याङ्गया तां भृगुः ।

गायत्रीं परिकल्प्य यज्ञमकरोत्तद्वीक्ष्य भूयः स्वरा

यातैव जडरूपतामिति सुरव्राताय शापं ददौ ॥

चेत्यपरमनन्तस्य सरसायाऽक्षियुगाय, पक्षे अनन्ताभिधे य-
त्सरस्तेन अक्षियुगाय सर्वेषाम्प्रत्यर्थात् स्वदते रोचते । श्लेषाल-
ङ्कारः । कुटजाख्यं वृत्तम् ॥ १८० ॥

१८० वंदसुन्दरनादैर्मनोहरा यागप्रवृत्तब्रह्माऽधिकद्युतिकारिणी
अनन्तसरोशमधसरावरावराजना काञ्चीपुरीव श्रवणमञ्जुलाशि-
क्षितसुन्दरा समधननाभिजघनशोभासम्पादिका तव काञ्ची अ-
नन्तस्य भगवतः सानुरागनेत्रयुगलाय अनन्तसरोवरं हेतुना जन-
नयनद्वन्द्वाय च रोचते इति भगवतीकाञ्च्यां काञ्चीपुरीसाम्यं
श्लेषणं प्रतिपादयति ।

काञ्चीं मुक्तिक्षेत्रमाहुर्जगत्या-

मिन्धे चित्रा तावकी देवि काञ्ची ।

अप्यार्याणां योगिनां मुक्तिहेतो-

श्चेतो यस्यां बध्यते ताक्ष्यकेतोः ॥ १८१ ॥

काञ्चीति हे । देवि ! जगत्यां काञ्चीपुरीं मुक्तिक्षेत्रपि-
त्याहुः इति सति यस्यां ते काञ्च्यां योगिनां मुक्तिहेतोरपि
ताक्ष्यकेतोर्विष्णोः चेतः बध्यते स्वयमेव बद्धं भवति । कर्मकर्त-
रि यक् । अतस्तावकी काञ्ची चित्रा इन्धे प्रकाशते । शालिनी-
वृत्तम् । विरोधाभासः ॥ १८१ ॥

लब्धवासमधिकाञ्चि देवि स-

द्रलजातमभिजातदीप्तिकृत् ।

कंसहिंसनकटाक्षपात्रतां

विन्दतीति क इवाऽत्र विस्मयः ॥ १८२ ॥

लब्धेति । हे देवि ! अधिकाञ्चि मेखलायां पुर्यां च ल-
ब्धवासं प्राप्तवसति अभिजातां प्राप्तरूपां, पक्षे अभिजातानां

१८१ काञ्चीपुरीं हि 'अयोध्या मथुरा काञ्ची'त्यादिपुरीसप्तकान्त-
र्गतां मुक्तिक्षेत्रमाहुः, परं तद्विलक्षणेयं कापि नव काञ्ची, यस्यां स-
माधिमतामपि मुक्तिदातुर्भगवतो ऽपि चेतां निबध्यते इति मुक्तिपुर्यां
बन्धनहेतुत्वमाश्चर्यकरमिति वदन् भगवच्चित्तबन्धनेन लोकोत्तरं
सौभाग्यं ते काञ्च्या इत्याह ।

१८२ हे देवि ! अधिकाञ्चि (काञ्चीपुरे, रशनायां च) वर्तमा-
नः कुलीनदीप्तिकारी सुन्दरकान्तिकारी च साधुममूहः समीचीनम-
णिगणश्च भगवत्प्रीतिपात्रं भवतीत्युच्चितमेवेत्याह ।

कुलीनानां दीप्तिं करोति तत् सद्रत्नानां हीरकादीनां साधुश्रे-
ष्ठानां च जानं कंसहिंसनस्य कटाक्षस्य पावतां योग्यतां भा-
जनतां च विन्दति अत्र कः किस्मयः ? न को ऽपीति । रथो-
द्धतावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १८२ ॥

अथाऽम्बरवर्णनम्—

अल्पादल्पं त्वद्वलग्नं च लग्नं

वासस्तस्मिन्नर्थतः शब्दतश्च ।

अम्ब स्नेहादम्बरं वीक्ष्य काञ्ची-

दम्भाद्विद्युत्तत्र विद्योतते हि ॥ १८३ ॥

अलेपेति । हे ऽम्ब ! अल्पादल्पमतिसूक्ष्मं त्वद्वलग्नं, तस्मि-
न्वलगे लग्नं वामश्चाऽल्पादल्पमित्यन्वयः । तत्र वासस्तु शब्दतः
अम्बरसंज्ञम्, अर्थतः सौक्ष्म्यादप्यम्बरमिदं वीक्ष्य स्नेहाद-
म्बरमिदं मम विद्योतनस्थानमिति मैत्र्या तत्राऽम्बरे काञ्चीद-
म्भान्मेखलामिषेण विद्युद्विद्योतते हि निश्चयेन । दम्भादित्यत्र
विभाषा गुणे ऽस्त्रियामित्यत्र विभाषेति योगविभागादियं हेतु-
पञ्चमी । शालिनीवृत्तम् । श्लेषकैतवापह्नुत्यलङ्कारौ । अत्र
पद्ये 'अल्पाल्पकं तत्र वलग्नमिहापि लग्नं वासो ऽर्थतो ऽम्बरमिदं
ननु शब्दतश्च । तद्गर्भ्यसज्जघनयोगवशेन काञ्चीदम्भान्मदम्ब
किमु तत्र विभाति विद्युत्' इति कल्पिते विच्छित्तिविशेषः ॥ १८३ ॥

१८३ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ते मध्यं तल्लग्नं तथाविधं वसनञ्च वस्त्रा-
काशरूपाऽपार्थद्वयवाचित्वादम्बरं वीक्ष्य तस्नेहात् काञ्चीरूपा विद्यु-
त्तत्र विद्योतते इति काञ्चीं विद्युद्रूपेण वर्णयति ।

अक्षपदादणुतस्तव मध्या-

दम्ब रमे वरमम्बरमेव ।

अस्य हि वैभवमस्तविवादं

विप्रतिपन्नमनैन्द्रियकत्वम् ॥ १८४ ॥

अर्क्षति । हे ऽम्ब ! अक्षपदान्मुहुमुहुर्दर्शनीयत्वेन नेत्रस्था-
नादासेचनकादित्यर्थः । अणुतः सूक्ष्मात्तव मध्यात् अम्बरं
वरं श्रेष्ठम् । अतिसूक्ष्ममित्यर्थः । एव निश्चयेन । युक्तं चैतत् ।
अक्षपदाज्जालान्तर्गतविप्रकाशे दृश्यमानात् अणुतो मध्या-
न्मध्यमपरमाणुरूपाञ्चसरेणोः अम्बरम् आकाशं वग्मेव नि-
रवयवत्वेन सूक्ष्मतमत्वात् । किं चाऽस्याम्बरस्य वैभवं कनक-
तन्तुविनिर्मितवाल्लपुष्पशुकमयूरादिरचनारूपम् ऐश्वर्यं मध्य-
व्यापकत्वं च अस्तिविवादं निर्विवादम् । आकाशस्य वैभवं
विभुत्वमपि तथैव, मध्यस्य तु अवयवत्वेन व्यापकत्वं नास्ति
अक्षपदत्वाच्च सर्वमते ऐन्द्रियकत्वम् । अम्बरस्याऽनैन्द्रियकत्वं
विप्रतिपन्नं विवादग्रस्तं, के चनाहुर्निश्चयकर्मनिर्मितमिदम्, अपरे
पुनरीदृशरचनाकरणे सः असमर्थ इति भगवता मायानिर्मि-
तमिदमिति आकाशस्यापि इन्द्रियाऽगोचरत्वं तार्किकादयो व-
दन्ति, रूपोपहितस्य तस्य प्रत्यक्षत्वं वेदान्तैकदेशिनो वद-

१८४ इन्द्रियग्राह्यादणुरूपास्तव मध्यास्तनोपि सूक्ष्ममम्बरं (बुकूलं)
श्रेष्ठमेव, यदस्य बुकूलस्यैश्वर्यं निर्विवादमिन्द्रियग्राह्यत्वं तु विप्रति-
पत्तिग्रस्तं कादाचित्कमिति दृश्यात् मध्यात् अणुतः मध्याऽणु-
परिमाणान्निरवयवमम्बरं वरं यत् आकाशस्य विभुत्वं सर्व-
सम्प्रतिपन्नमिन्द्रियाऽगोचरत्वं च वादिविप्रतिपन्नामात स्तुषेण
बुकूलस्याऽतिसूक्ष्मत्वं वर्णयन्नाह ।

न्तीति निप्रतिपत्तिविषयत्वाद्विप्रतिपन्नत्वमिति । तस्मादणुतो
मध्यात्तवाऽम्बरं वरमांत । दोषकं वृत्तम् । श्लेषकाव्यालिङ्गा-
लङ्कारौ ॥ १८४ ॥

अण्वप्यदस्तव बलग्रमिवाऽन्व काञ्ची-
मप्यम्बरं स्तनभरं च विभर्ति युक्तम् ।

आहुर्यतोऽणुककारणमप्यणुं त-

माधारमत्र कति चिज्जगतोऽखिलस्य ॥ १८५ ॥

अणिमिति । हे ऽम्ब ! अण्वप्यदः तव बलग्रं मध्यं यथा
महान्तौ स्तनगिरी विभर्ति तथा वस्त्रमपि तादृक्काञ्ची तन्ना-
मिकां पुरीं च विभर्ति, न चैतच्चित्रं, यतो अणुककारणमपि
सन्तम् अणुमखिलस्य जगत आधारं के चित्तार्किका आहुरे-
वेति । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपमा काव्यालिङ्गं चालङ्कारौ ॥ १८५ ॥

कार्श्यं दृष्ट्वा कमलनयने नेत्रमेकं भवत्या

दत्तं मध्यं प्रति तव पतिस्तत्र तु स्पर्धयेव ।

— — — —

१८५ अणुरूपमप्येतत्तवाऽवलग्रं काञ्ची (रशनां, काञ्चीपुरीं च)
अम्बरं (वसन, माकाशं च) स्तनरूपपर्वतं च विभर्तीति स्थाने, यतो
अणुककारणीभूतमणुं निखिलजगत्कारणत्वेन तदाधारमाहुः । अणु-
संयोगाद् अणुकस्य तन्निनयाश्च त्रसरेणोरित्यादिक्रमेणाऽणोरेव ज-
गत्कारणतायाः प्रमिद्धत्वादिति लोकमातुर्मध्यस्य लोककारणत्वेन
तदाधारत्वमणुत्वं च युक्तं, तस्यैदृशस्य काञ्च्याद्याधारत्वे न कोपि
विस्मय इत्याह ।

१८६ भवत्या मध्यस्य कार्श्यं (कृशत्वं, दारिद्र्यञ्च) दृष्ट्वा तस्मै
एकं नेत्रं (वस्त्रं, नयनं च) दत्तं, तत्र च सासूय इव ते दयितो
रुचिरं नेत्रयुग्मं (वस्त्रद्वयं, नयनयुगलं च) ददौ, एवं त्रिनेत्रो (व-

नैतद्वन्द्वं रुचिरमदिशत्तद्विचित्रं त्रिनेत्रो

जातोप्येष प्रथयति कथं संपदं शम्बरारेः ॥ १८६ ॥

काश्यमिति । हे कमलनयने कञ्जनेत्रे ! काश्यं दृष्ट्वा मध्यं प्रति भवत्या लक्ष्म्या नेत्रमंशुकं नयनं च दत्तं, तव पतिः स्पर्धया नेत्रयोर्नयनयोर्द्वन्द्वम् अदिशत्, अतस्त्रिनेत्रः शिवो जातो ऽपि शम्बरारेर्मदनस्य संपदं कथं प्रथयतीति विचित्रमलङ्करणमस्य मध्यस्य लोकस्य च जातमित्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १८६ ॥

पयोजनाभप्रियपत्नि विष्णु-

पदारविन्दव्यपदेशमेव ।

निरीक्ष्य मध्यं नियमेन तत्र

नेत्रं मुदा त्वं निदधासि नूनम् ॥ १८७ ॥

पयोजेति । हे पयोजनाभस्य पञ्जनाभस्य प्रियपत्नि दयिते ! विष्णुपदाऽरविन्दस्य अनन्तचरणकमलस्य, पक्षे अत्यन्ताऽसत्त्वेन खपुष्पस्य च व्यपदेशो व्यवहारो यस्य सः तं मध्यमवलग्नं निरीक्ष्याऽवलोक्य तत्र मध्ये एव त्वं नेत्रं वस्त्रं

स्त्रत्रयवान्, शिवश्च) कामसंपदं कथं वर्धयति? शिवस्य तद्वैरित्वा-दिति स चमत्कारं श्लेषेण वर्णयन् सूक्ष्मवस्त्रावृतं ते वलग्नं भगवतो नेत्राऽऽकर्षणपूर्वकं तत्कामसम्पदं विस्तारयतीत्याह ।

१८७ भवत्या मध्ये क्रियमाणं नेत्रदानं (वस्त्रदानं, नयनदानं च । तस्य विष्णुपदाऽरविन्दव्यपदेशं (गगनकुसुमरूपं, नारायणचरणारविन्दरूपत्वं च) विचिन्त्यैव शून्यरूपे तत्र वस्त्रावरणमुचितमेवैवं नारायणचरणरूपे तस्मिन् पतिव्रतायास्ते नेत्रदानमुचितमेवेत्याह ।

चक्षुश्च भुदा हर्षेण निदधासि स्थापयसि नूनमित्युत्प्रेक्षाल-
ङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १८७ ॥

नेत्रेण नीरनिधिपुत्रि नितान्तयोगा-
न्मध्यं न चाक्षुषमिति क्षममेव मातः ।

आसन्नता ऽपि नितरामतिदूरता वा
प्रत्यक्षतां प्रतिरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ ॥ १८८ ॥

नेत्रेणेति । हे नीरनिधिपुत्रि सिन्धुकन्ये ! हे मातः ! यतो
नितरामासन्नता निकटवर्तितापि अत्यन्तं दूरतापि वा प्रत्यक्षतां
निरुणद्धि यथा ऽञ्जनादौ, अञ्जनं कज्जलं हि शलाकया नि-
हितं नेत्रस्याऽस्यासन्नमपि न दृश्यते । आदिशब्दाद्योजनान्तरित-
गिरिवृक्षादयो ऽतिदूरत्वान्न दृश्यन्ते । वसन्ततिलकावृत्तम् ।
विकस्वरालङ्कारः ॥ १८८ ॥

अत्यल्पभावात्तत्र देवि मध्यो
हरेः कटाक्षाऽविषयो यतो ऽभूत् ।

१८८ हे रमे ! तव वलग्नस्य नेत्रेण (वस्त्रेण, नयनेन च) अत्यन्त-
सम्बन्धात्तत्र तत्प्रत्यक्षगोचर इति युक्तमेव, यतः शास्त्रज्ञा विषय-
स्याऽतिसामीप्यं दवीयस्त्वं वा प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकं वदन्ति, नि-
दर्शयन्ति चाऽतिसामीप्यादप्रत्यक्षं नेत्रस्यमञ्जनमित्याह ।

१८९ देवि ! तव मध्यो ऽत्यल्पत्वात् (सूक्ष्मत्वात्, तुच्छत्वाच्च)
हरेः कटाक्षपाताऽगोचरो यतो ऽभूत्, ततो निरुपमकाञ्चीगुणाश्र-
यस्य निस्तुलसौन्दर्यादिगुणशालिनश्चाऽस्य निरन्तरं बन्धः (बन्धनं,

अतुल्यकल्याणगुणाश्रयस्या-

प्यजस्रबन्धो ऽस्य किलाऽनुरूपः ॥ १८९ ॥

अतीति । हे देवि ! असल्पभावाग्नीचत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च तव मध्यो बलघ्नः यतो हरेः कटाक्षस्याऽपाङ्गस्याऽविषयः अदृश्यः अभूत् ततः अतुल्यानां असाधारणानां कल्याणानां शुभानां गुणानामाश्रयस्यापि निरुपमं सुवर्णतन्त्वाश्रयं बलं यस्मिन् तस्याप्यस्य अजस्रं सन्ततं बन्धः काञ्चीबन्धः संसारबन्धश्चाऽनुरूपो युक्त इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । श्लेषसमालङ्कारौ ॥ १८९ ॥

सुराशनश्रीप्रथने निदान-

मुपेन्द्रसंतोषकृदब्धिकन्ये ।

बलग्नमेतद्रुचिरोरुरम्भा-

विलग्ननेत्रं कलये बलघ्नम् ॥ १९० ॥

सुरेति । हे ऽब्धिकन्ये ! एतद्रुद्रं बलघ्नमिन्द्रं कलये जा-
वाम् । तथा हि-मुष्टु रशनाया इयं राशनी या श्रीस्तस्याः
प्रथने प्रख्यापने पक्षे सुराणां देवानामशनं सुधादिः श्रीर्विष्णो-
लङ्कारादिस्तयोः प्रथने च निदानम् । उपेन्द्रस्य विष्णोः पक्षे

संसारबन्धश्च) उचित एव, न खलु भगवत्कटाक्षपातं विना भव-
बन्धनिवृत्तिरित्याह ।

१९० शोभना या रशनासम्बन्धिनी श्रीस्तत्प्रथने आदिकारण-
मुपेन्द्रस्य भगवतः सन्तोषकारि, तथा रुचिरयोरुरुरम्भयोः संल-
ग्नदुकूलं तव बलघ्नं, देवानामशनस्य या श्रीस्तस्या विस्तारकारण-
मुपेन्द्रस्याऽवरजत्वात्सन्तोषकारिणं सुन्दरोरौ रम्भाख्याप्सरस्तुल-
नेत्रं बलापरातिम् (इन्द्रं, भगवतो बलापहारि च) कलये इत्याह ।

इन्द्रस्योप समीपे सन्तोषकृत । रुचिरे ऊरू रम्भे इवेति उपमीत-
समासः । तयोर्लघं नेत्रं वस्त्रं यस्याः, पक्षे रुचिरौ ऊरू यस्या-
स्तस्यां रम्भायां विलग्नं नेत्रं चक्षुर्यस्य तमिति । उपेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् । उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ । उपमा वा ॥ १९० ॥

परमादिषु मातरादिमं यदिदं कोशकृदाह मध्यमम् ।

अमरः किल पामरस्ततः स बभूव स्वयमेव मध्यमः ॥ १९१ ॥

परमेति । हे मातः ! तवेदं वलग्नं परमा ये आदयः द्व्य-
णुकादिक्रमेण जगदारम्भकत्वादणवः तेषु परमाणुषु आदिमं
श्रेष्ठं अतिसूक्ष्मत्वात् मध्यस्य हि यावद्यावत्सूक्ष्मत्वं तावत्ताव-
दुत्तमत्वं ततश्चात्युत्तमोत्तममित्यर्थः सम्पन्नः । युक्तश्चायं, ये
परमेषूत्तमेषु आदय उत्तमास्तेष्वपि यदादिमं तदत्युत्तमोत्तम-
मेव, एवं मुनिजनवादं शृण्वन् अमरः कोशकृत्प्रायेण शब्दाऽनु-
शासनपरः न त्वर्थविचारनिपुणपरः अत एव वर्णदृष्टिं कुर्वन्
पर इतरवर्णाऽपेक्षया मकारो यत्र तादृशः परम इति शब्द एव
तदादयस्तत्प्रकारा ये शब्दा उत्तमाऽधमचरमादयो मकारान्ता-
स्तेषु सदापि यदादिमेषु आदौ मकारो यस्य तादृशं वलग्न-
मिति तदनुरूपं मकारादिमकारान्तं मध्यममिति तन्नामाहाऽनु-
शशास तनुमध्यमत्वान्मध्यममिति योगो ऽप्यत्राऽनुकूल इति

१९१ हे मातः ! श्रेष्ठेषु मकारादिषु च आदिमं (प्रथमम्, आदौ
मकारघटितं च) ते वलग्नं मध्यमं (नातिश्रेष्ठं, मध्ये मघर्णघटितं च)
अमरः कोशकारो यदाह तेन हेतुना अमध्यमस्यापि मध्यमत्वक-
थनेन पामरः स्वयमेव मध्यमः (अविवेचको माध्यमिकः, मध्ये म-
कार घटितश्च) अभूदिति श्लेषचातुर्येण वदन् मध्यस्य सर्वाति-
शायित्वं प्रतिपादयति ।

इदमस्य कैवलं वाक्चापलमेव न तु सर्वथा सुन्दरी योज-
ना । अत्युत्तमोत्तमस्य मध्यमत्वोत्तयसङ्गतेः । मध्यमकाराऽभा-
वाच्च । अमरस्याप्यस्याऽसामञ्जस्येन नामाऽनुशासनं त्वमरो-
त्तमाऽभावत्वेन सार्वज्ञ्याऽसत्त्वात् । ततश्चाऽयममरो मध्यम एव दे-
वेष्वपि तारतम्यसत्त्वात् निकृष्ट इति तु वक्तुमशक्यम् । उक्त-
योजनाकारित्वात् मध्ये मकारदर्शनाच्च । ततो वाक्चापल्य-
जनितदोषात्तव बलघ्नेन मध्यमो भवेति शप्त इव स्वयमेव म-
ध्यमः प्रवभूव पुरैव देवेषु मध्यमोयं स्वर्गं त्यक्त्वा मध्यलोकं
गतोऽभूदित्यर्थः । स किल पूर्वममरेषु मध्यमोपि मध्यलोक-
वासित्वेन पामरो नीचोऽभूत् स्वर्वास्यपेक्षया मध्यमस्य नी-
चत्वात् पामरस्य मध्यमकारत्वाच्च । वैतालीयं वृत्तम् । उत्प्रे-
क्षाऽतिशयोक्तिश्लेषविषमालङ्काराः ॥ १९१ ॥

अधिकाञ्चितयाऽभिवृद्धिमत्या

ऽप्यभिजातश्रुतिमञ्जुशब्दपङ्क्त्या ।

अतिभगुङ्ग एव शून्यवादं

न जहौ माध्यमिकक्रमस्त्वदीयः ॥ १९२ ॥

अधीति । त्वदीयस्त्वत्सम्बन्धी मध्यमस्य बलघ्नस्याऽयं
माध्यमिकः स चासौ क्रमः स्थितिः अभिवृद्धिमत्या बहल-
या अधिकाञ्चि काञ्च्यामित्यर्थः । तया प्रसिद्धयाऽभिजा-

१९२ देवि ! त्वदीयो यो माध्यमिकक्रमः मध्यमसम्बन्धी क्रमः स
काञ्च्यां प्रसिद्धया प्रचुरया कर्णसुन्दरशिञ्जितेन अतिभङ्गुरोपि
शून्यरूपत्वं न जहाविति प्रकृत्यर्थे माध्यमिकक्रमः शून्यवादी बौद्धो-
ऽतिपूजितया प्रवृद्धया रमणीयवैदिकशब्दपरम्परया भङ्गोपि शून्य-
त्ववादं न जहाविति अप्रकृतार्थे श्लेषेणाह ।

तोत्पन्ना श्रुत्योः कर्णयोर्मञ्जुर्मञ्जुला या शब्दपाङ्क्तिः किङ्किणी-
जनितशिञ्जितपरम्परा तथा उपलक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृती-
या । अतिभङ्गुर एवाऽत्यन्तं भङ्गशीलोपि शून्यवादं नास्त्ये-
वायमिति लोककृतवादं न जहौ न त्यक्तवान् । ओ हाक्
त्यागे ऽस्मात्कर्तरि लिट् । यथा माध्यमिकानां बौद्धैकदेशिनां
क्रमः परिपाटी अधिकम् अश्रितया पूजितया अभिवृद्धिमत्या
शब्दाऽल्पनायामप्यर्थबहुलतया अभिजाताः पण्डितास्तदु-
दीरिता या श्रुतीनां वेदानां मञ्जुपाङ्क्तिः रम्यशब्दरचना तथा
अतिभङ्गुरोपि पराजितोपि स्वसिद्धान्तं शून्यवादं न जहाति
तद्वत् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ १९२ ॥

जननि स्मृतिजन्ममूलभूतं

तनु मध्यं तव सन्तताऽनुमेयम् ।

तदिहोपेनतं पुरस्तनाऽङ्गी-

कृतसद्गौरवदर्शनाऽनुरोधात् ॥ १९३ ॥

जननीति । हे जननि ! तव तनु सूक्ष्मं परमाणुतुल्यं मध्यं
स्मृतिजन्मनः कामस्य जन्मनो मूलभूतम् अधिष्ठानं तच्च
स्मृतेः स्मरणस्य जन्मनः मूलभूतं विषयः । मानसविषयत्वा-
दप्रत्यक्षमित्यर्थः । यद्धि प्रत्यक्षं तद्दर्शनप्रतियोगि न त्वेतत्तादृ-
शम्, अत एव सन्ततमनुमेयमनुमातुं योग्यमेव तथापि तदुप-
नतं धृताऽवतारमिव मन्ये । कुत ! इति चेत् पुरः पुरतः स्तना-
भ्याम् अङ्गीकृतस्य सतो गुरुत्वस्य दर्शनस्याऽनुरोधात् मत्तो

१९३ हे मानः ! स्मृतिजन्ममूलभूतं (कामोत्पत्तिकारणं, स्म-
रणोत्पादमूलं च) कृशमत एवाऽप्रत्यक्षं ते मध्यं पुरः स्तनगुरुत्व-
दर्शनान्मध्यं विना गुरुकुचभारधारणाऽसम्भवादनुमेयमुपनतम्
अनुमितिविषयतामाप्तमनुमेयमिति मध्यस्याऽतिसूक्ष्मत्वमाह ।

ऽर्वाचीनाभ्यां बाल्यात्परमित्यर्थः । तादृगौरवं सम्पादितं तन्न
वरं ममाऽतिलाघवेनाऽवस्थानमिति हेतोरिति भावः । पुरस्त-
नत इति पुरस्तनौ पचाद्यच् । बाल्यानन्तरमित्यर्थः । औपच्छ-
न्दसिकं वृत्तम् । काव्यलिङ्गश्लेषोत्प्रेक्षालङ्काराः ॥ १९३ ॥

न परं तव रम्यसीधुमित्रं

वचनं पञ्चमभूतमब्धिकन्ये ।

अपि तु स्फुटमेखलाकलाप-

प्रसरच्छब्दगुणोज्ज्वलं वलग्नम् ॥ १९४ ॥

नेति । हे अब्धिकन्ये ! तव सीधुमित्रं मद्यसुहृत् मोहक-
त्वेन पञ्चमभूतकोकिलशब्दरूपम् इति न, अपि तु स्फुटेन
स्पष्टेन मेखलाकलापात्काञ्चीभूषणात्प्रसरता शब्दगुणेन उज्ज्व-
लं वलग्नमपि पञ्चमभूतसदृश्यत्वेनाऽऽकाशमिति भावः । औ-
पच्छन्दसिकं वृत्तम् । तुल्ययोगितालंकारः ॥ १९४ ॥

अथलक्ष्मीकटिपश्चाद्भागं वर्णयति—

प्रबुद्धदीप्तौ प्रबलागमं ते

हसत्यशेषाऽम्ब गुरौ नितम्बे ।

-----

१९४ मादकत्वेनाऽऽसवसुहृत्ते वचनमात्रं न पञ्चमभूतं (पञ्च-
मकारान्तर्गततया मद्यरूपं, कोकिलस्वररूपपञ्चमाऽभिधस्वरविशेष-
रूपं च) किन्तु काञ्चीकलापप्रसरच्छब्दरूपगुणोज्ज्वलं वलग्नमपि
शब्दगुणत्वात् पञ्चमहाभूतेषु पञ्चमाऽऽकाशस्वरूपमिति सचमत्कारं
मध्यस्य शून्यरूपत्वं प्रदर्शयति ।

१९५ विलसत्कान्तौ बुद्धसिद्धान्तस्फूर्तिमति च गुरौ (दुर्भरे,
देशिके च) ते नितम्बे प्रबलाऽगमं (महापर्वतं, सर्वतः प्रबलां श्रुति
च) हसति, तस्य समीपे वसन् शिष्यश्च मध्यमः (वलग्नं माध्य-

अन्ते वसंस्तस्य तु मध्यमो ऽयं

स्थाने समातिष्ठत शून्यवादम् ॥ १९५ ॥

प्रबुद्धेति । प्रबुद्धोज्ज्वला दीप्तिः कान्तिर्यस्य तस्मिन्गुरौ महति नितम्बे, अन्यत्र प्रकृष्टोत्कृष्टा बुद्धे तच्छास्त्रे दीप्तिः प्रतिभा यस्य तस्मिन् गुरौ देशिके प्रबलः आगमो विशालता तं हसति प्रकाशयति, पक्षे प्रबलशून्यवादिनिरासक्षममागमं वेदं हसति, अन्ते वसन् समीपवासी छात्रश्च अयं मध्यमः बलघ्नः नास्तिकश्च शून्यवादमभाववादं समातिष्ठत, अवलम्बते स्मेति स्थाने युक्तमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । श्लेषसमालंकारौ ॥ १९५ ॥

अथ मातृकटिपुरोभागे वर्णयति—

मकरध्वजराजभद्रपीठं

पुलिनं भूषणकान्तिरत्नसिन्धोः ।

जलजायतने पृथु त्वदीयं

जघनं यौवनहस्तिमस्तकं वा ॥ १९६ ॥

मकरेति । भो जलजायतने कमले ! पृथु महत् त्वदीयं जघनं मकरध्वजराजस्य कामसार्वभौमस्य भद्रपीठं सिंहासनं वा, भूषणानां रत्नकान्तिरूपायाः सिन्धोर्नद्याः पुलिनं, तोयोत्थितं तत्पुलिनमित्यमरः । वा यौवनरूपहस्तिनः मस्तकम्? इति संदेहालंकारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १९६ ॥

मिको बौद्धश्च शून्यवादं) शून्यमिति प्रसिद्धमभाववादं च समातिष्ठतेत्युचितमेवेति श्लेषेण बौद्धरूपस्य मध्यस्य शून्यवाद उचित इत्याह ।

१९६ अथ पृथु तव जघनं कामराजस्य सिंहासनं, भूषणप्रभासमुद्रस्य सैकतं वा, तारुण्यधारण कुम्भस्थलं वे?ति संदिग्धे ।

अथ मदनमन्दिरं वर्णयति—

कामाऽङ्कुशेन कलितक्षतमच्युतेन
पाथोधिपुत्रि पृथुलं जघनं भवत्याः ।
हस्तीन्द्रमस्तकमपूर्वमिदं यदस्य
हस्तावुभौ लसत ऊरुमिषादधस्तात् ॥ १९७ ॥

कामेति । हे पाथोधिपुत्रि ! यद्यस्मादच्युतेन कामाङ्कुशे-
न लिङ्गेनेत्यर्थः । कलितक्षतं कृतव्रणम् अतो भवत्या इदं पृ-
थुलं जघनम् अपूर्वमद्भुतं हस्तीन्द्रस्य मस्तकं मूर्धा भवति । अ-
पूर्वत्वे हेतुः—यद्यस्मादस्य करिणः ऊरुमिषात्सक्थिव्याजादुभौ
हस्तौ शुण्डे लसतः शोभां प्राप्नुतः, अतः । वसन्ततिलकावृत्तम् ।
उत्प्रेक्षाकाव्यलिङ्गे अलङ्कारौ ॥ १९७ ॥

अथोरुवर्णनम्—

करस्थीकर्तुं यां भगवति तवोरुश्रियमसौ
करी नित्यं काङ्क्षत्यभिलषति तामेव कदली ।
अतस्तामीर्ष्यातः प्रसभमभिमश्नाति कलभो
द्वयोरेकत्रेच्छा जनयति मिथो द्वेषमधिकम् ॥ १९८ ॥
करेति । हे भगवति ! यां तवोरुश्रियं करस्थां हस्तगतां

१९७ यदस्य जघनस्याऽधोभागे ऊरुद्वयमिषाद्वौ शुण्डादण्डौ
विलसतस्तेन भगवता उपस्थरूपेणाऽङ्कुशेन कृतव्रणं परिणाहि ते जघनं
लोकविलक्षणां गजेन्द्रकुम्भं मन्ये इति गजकुम्भरूपेण जघनं वर्णयति ।

१९८ अथ भगवत्या ऊर्वोः करिकररम्भास्तरम्भासादृश्यं वर्ण-
यन् करी यां ते ऊरुशोभां हस्तगतां शुण्डादण्डगतां च कर्तुमिच्छति
तामेव रम्भापि वाञ्छनीत्यसूययेव करी कदलीं मश्नातीति 'एका-
ऽऽमिषाऽभिलाषो हि बीजं वैरमहातरो'रिति न्यायार्थोपन्यासपुरःसरं
समर्थयति ।

शुण्डागतां च कर्तुं यो ऽसौ करी काङ्क्षति तामूरुरम्भामेव कदल्यभिलपति, अतस्तां कदलीं कलभः करिपोत ईर्ष्यातः प्रसभं मथ्राति । तत्र हेतुः—द्वयोरेकत्रैकवस्तुनि इच्छा मिथः अधिकं द्वेपं जनयति अत इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासालङ्काराः ॥ १९८ ॥

प्रकाशयत्पद्मगृहे मदीप-

रमां हरेः स्वां सुरताधिभूमिम् ।

शुभोरुरम्भाद्वयशोभितां दिवं

जयत्युदारं जघनस्थलं तत्र ॥ १९९ ॥

प्रेति । हे पद्मगृहे ! तव स्वामात्मीयां हरेर्घदोपरमां गर्वहारिणीं सुरतस्याऽधिकां भूमिमधिष्ठानं प्रकाशयद्दर्शयत शुभोरुरम्भमविथनी एव रम्भे कदलीस्तम्भौ तयोर्द्वयेन शोभितं जघनस्थलं दिवं स्वर्गं जयति । द्यौर्हि हरेरिन्द्रस्य मदवृद्धिकरी कर्मणा या सुरता देवत्वं प्राप्यते तस्याः पतनभयेनाऽऽधेर्गानसव्यथाया भूमिरधिष्ठानम् एकरम्भाशोभिता चेति पराजये हेतुः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । श्लेषव्यतिकरावलं० ॥ १९९ ॥

अथ मध्यलग्नमूरूपरितनं प्रदेशं वर्णयति—

प्रकृतिः समदर्शिनी मृदूनां

नितरामुन्नतिभाजि नीचके च ।

१९९ भगवतो मदाय समाम अधिपमां स्वां सुरतस्य प्रधानभूमिं प्रकटीकुर्वत् सुन्दरोरुरूपकदलीद्वयोपशोभितं ते जघनमिन्द्रसंमदाय समां (सशोभां) देवताभूमिं प्रकाशयन्ती रम्भासमोहं रम्भाऽद्वयेन शोभितां (एकयैव रम्भया शोभितामिति जये हेतुः) दिवं हसतीत्याह ।

२०० कोमलानां स्वभावः समुन्नते नीचे च समदृष्टिर्भवतीत्ये-

इति संशयमुच्छिनत्ति मात-

स्तव सक्थिद्वितयं मुरद्विषो ऽपि ॥ २०० ॥

प्रकृतिरिति । समदर्शिनां(?) मृदूनां च प्रकृतिः स्वभावः समदर्शित्वं मार्दवं चेत्यर्थः । नितरामुन्नतिभाजि महतीत्यर्थः । अथ वा नीचके जने भवति मध्यस्थे तु वर्तते वा न वेति मुरद्विषोपि संशयं हे मात ! स्तव सक्थिद्वयमुच्छिनत्ति दूरीकरोति तत्रापि क्व चिदस्तीति स्वोदाहरणेन स्वयं मध्यस्थं सत समदर्शि मृदु चेति । अत्र सक्थिपदमूखाचकमिति न भ्रमितव्यम् । सक्थिनी हनुमत्प्रभुरिति पृथक्केन दर्शनात् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २०० ॥

करभः कलभः प्रशस्तहस्तः

कदली चाप्युरवः स्युरम्ब कान्त्या ।

न तु तत्र च मुख्यवर्णदैर्घ्यात्

कथयन्त्यरूपदं त्वदीयसक्थोः ॥ २०१ ॥

करमेति । हे अम्ब मातः ! करभः मणिवन्धादाकनिष्ठं-

तद्विषये सुरद्विष उदीयमानं सन्देहं तत्र सक्थिद्वयं मध्यस्थतया ऊर्ध्वाऽधोभागयोरेकरूपेण दर्शनात्तद्व्यमिवः समुच्छिनत्तीति सक्थोर्मार्दवं समत्वं च वर्णयन्नाह ।

२०१ पाणिपार्श्वभागः, सुन्दरो वारणकरः, रम्भा चेत्यूरूपमाजभूताः कान्त्या उरवो महान्तः स्युः, तत्र उरुपदेषु मुख्यवर्णस्य शोभाविशेषस्याऽऽदिमस्य उवर्णस्य च दैर्घ्यात् त्वत्सक्थयोः ऊरुपदं प्रयुज्यते इति कान्त्या महत्सु तेषु मुख्यकान्तिविशेषस्याऽभावप्रकाशनायैव ह्रस्वादिरुरुशब्दः प्रयुज्यते, त्वत्सक्थोश्च तदाधिक्यादीर्घादिरुरुशब्दः प्रयुज्यते इत्याशयेनाह ।

करस्य करभो बहिरिखमरः । प्रशस्तो विस्तृतः हस्तः शुण्डा-
यस्य सः कलभः, कलभः करिशावक इत्यमरः । कदली रम्भा
चेति त्रयमपि कान्त्या उरवः श्रेष्ठाः स्युः, तत्र पूर्वोक्तत्रयम-
ध्ये मुख्यवर्णस्य ककारस्य दैर्घ्यं नास्ति अथ च मुख्यवर्णाः
श्रेष्ठकान्तिरस्ति, तस्य दैर्घ्यं नास्ति इति कृत्वा ऊरुपदं
न कथयन्ति । त्वदीयसक्त्रोस्तु मुख्यवर्णस्य सकारस्य संयोगे
गुरुरिति दैर्घ्यात् अथ च मुख्यकान्तिबाहुल्यात् ऊरू इति
दीर्घादिपदं प्रयुज्यते । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । तुल्ययोगि-
ताश्लेषहेतवोलङ्काराः ॥ २०१ ॥

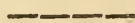
तत्रोरुलक्ष्मीं द्विरदाः करस्थां

कर्तुं कृताऽऽशा मधुपाय मत्ताः ।

दिशन्ति दानं तदभीष्टसिद्धिं

नाऽऽपन्नपात्राऽर्पणतो हि नाऽर्थः ॥ २०२ ॥

तवेति । तत्र उरुलक्ष्मीं बृहत्संपत्तिम्, ऊरुलक्ष्मीं सक्थिशो-
भां च मत्ताः द्विरदाः करस्थां स्वाधीनां शुण्डाऽधीनां च कर्तुं
धृता आशा इच्छा दिशश्च यैस्ते मधुपाय मद्यपाय भृङ्गाय च
दानं वितरणं मदं च दिशन्ति तदभीष्टसिद्धिं त्वदूरसंपत्तिं ना-

२०२ समदा द्विरदास्तवोरुकान्तिं करस्थां (हस्तगतां, शुण्डा-
दण्डगतां च) कर्तुमाशया मधुपाय (भ्रमराय, मद्यपाय च) दानं
(मदोदकं वितरणं च) दत्त्वा ऽपि ऊरुशोभाप्राप्तिरूपमिष्टसिद्धिं
नाऽऽपन्न इति 'अपात्रे दानं निष्फल'मिति न्यायोपन्यासमुखेन मत्त-
तया पात्राऽपात्रविवेकशून्यानां गजानां मधुपेक्ष्यो ऽपात्रभूतेभ्यो
दानदानस्य निष्पलतया नाऽभीप्सितोरुशोभाप्राप्तिरिति वदन् ऊर्वोः
करिकरादधिकां शोभां बोधयति ।

पन् न प्रापुः । तथा हि-अपात्रार्पणतः अर्थः प्रयोजनं न हि भव-
तीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं सपयाचारस्मृतौ 'भस्मन्येव जुहोत्येष यो
ऽपात्रे दानतत्परः । पात्रमुद्दिश्य दातव्यं नाऽपात्रे दानमिष्यते'
इति । अत्रेष्टाऽनवाप्तिविषमाऽर्थान्तरन्यासश्चेपालंकाराः । उप-
जातिवृत्तम् ॥ २०२ ॥

असावसारो ऽन्तरतीव कर्कशो

मलीमसश्चोपरि कौञ्जरः करः ।

इति त्वदूरु हसतो हरिप्रिये

करिण्यपास्ते करभस्तु दूरतः ॥ २०३ ॥

अमाविति । हे हरिप्रिये ! असौ कुञ्जरस्य गजस्पागं
कौञ्जरः करः शुण्डा अन्तः असारो निःसारः तथा उपरि
मलीमसः मलिनः कर्कशश्च इति त्वदूरु त्वत्सक्त्रिणी हमतः
हस्तिशुण्डाया उपहासं कुरुत इति भावः । यतः कारणं गजे
अपास्ते जिते सति तत्र करभः उष्ट्रः दूरतः, अपास्त एवेति
भावः । 'गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु का कथा' इति
न्यायेन करिणि हस्तिनि निराकृते करभस्योष्ट्रस्य का कथे?ति
कैमुत्येनाऽर्थसिद्धौ काव्यार्थापित्तिरलंकारः । वंशस्थं
वृत्तम् ॥ २०३ ॥

२०३ कुञ्जरसम्बन्धयं करो ऽन्तर्निःसारः कठिनस्पर्शो मलि-
नवर्णश्चेति त्वदूरु तं हसतः इति करिविजये करभस्य (करपार्श्वस्य,
उष्ट्रस्य च) का कथे?ति ऊर्वोः करिकरकरभाऽधिकसौन्दर्यमित्याह ।

विबुधास्तत्र वर्णयन्ति जङ्घे

शरधी दाशरथिप्रिये स्मरस्य ।

न वयं बहुमन्महे तदेत-

न्न हि पृष्ठीकुरुते मनोभवस्ते ॥ २०४ ॥

विबुधेति । हे दाशरथिप्रिये ! विबुधास्तत्र जङ्घे स्मरस्य शरधी इषुधी इति यद्वर्णयन्ति तदेतद्वर्णनं वयं बहु न मन्महे मन्यामहे । तत्र हेतुः—मनोभवः कामः ते जङ्घे न हि पृष्ठीकुरुते किं तु पुरस्करोति, यदि शरधी अभविष्यतां तर्हि न पुरो ऽकरिष्यत् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । काव्यलि० ॥ २०४ ॥

प्रमिलन्तु शतानि काहलानां

शरधीनां समुदेतु वा सहस्रम् ।

कमले तव जङ्घयोस्ततः किं

शतमन्धाः किमवेक्षितुं क्षमन्ते ॥ २०५ ॥

मेति । हे कमले ! काहलानां, वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलाकहलः खले इति विश्वः । 'कर्णा' इति जने । शतानि प्रमिलन्त्वेकीभन्तु, तथा शरधीनां निषङ्गाणां सहस्रम् उदेत्तदयं प्राप्नोतु, ततस्ते जङ्घयोः किं ? शतम् अन्धाः अवेक्षितुं क्षमन्ते किम् ? इति प्रसिद्धन्यायलेखनेन जङ्घयोरुपमित्यनिष्यत्तिकथनात्पतीपालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २०५ ॥

२०४ हे सीते ! विद्वद्भिः स्मरेषुधित्वेन वर्ण्यमाने अपि ते जङ्घे कामेन पुरस्कृतत्वादेषुधेश्च पृष्ठलम्बित्वान्न तद्रूपे मन्महे इत्याह ।

२०५ 'अन्धशतमपि समवेतं न विषयदर्शनाय प्रभवती'ति न्यायेन काहलानां (वाद्यविशेषाणां) शतम्, इषुधिसहस्रमपि वा न तावज्जङ्घोपमानताप्राप्तये ऽलमिति निरुपमत्वं तयोराह ।

काहलः कमलमन्दिरे भव-

जङ्घयोः श्रियमचूचुरद्यतः ।

तन्यते बहुमुखप्रभञ्जन-

क्षोभितेन निनदस्ततो ऽमुना ॥ २०६ ॥

काहल इति । हे कमलमन्दिरे ! यतः काहलस्ते जङ्घयोः श्रियमचूचुरत् । चुरस्तेये ऽस्माल्लुङ् । ततः बहुना मुखप्रभञ्जनेन मुखोद्भूतवायुना क्षोभितेनाऽमुना काहलेन निनदस्तन्यते विस्तार्यते । अथ चायं चोरः अतो मुखे प्रकृष्टाडनेनोच्चैः रोदितीति ध्वनिः । अत्रेष्टाऽनवाप्तिपूर्वकाऽनिष्टावाप्तिविषमालङ्कारः । उत्प्रेक्षाहेतु अलङ्कारौ । रथोद्भूतावृत्तम् ॥ २०६ ॥

अथ पादौ प्रथयति—

तनोति सिन्धोस्तनये मनोज-

तूणीरशङ्कां तव देवि जङ्घा ।

तद्बाणभूतं कमलं तदग्रे

पादाऽपदेशेन यदाविरस्ति ॥ २०७ ॥

तनोतीति । हे सिन्धोस्तनये देवि ! यतः तस्य तूणीरस्य बाणभूतं कमलं तस्याऽग्रे पादाऽग्रदेशे आविरस्ति प्रकटमस्ति ततः ते जङ्घा मनोजस्य तूणीरस्य शङ्कां तनोति । काव्यालिङ्गमलं० उपजातिवृ० ॥ २०७ ॥

२०६ हे रमे ! यतः काहलस्तावकजङ्घाश्रियमचोरयद्यत् एव बहुमुखपचनाऽऽधमातेन बहुवदनभञ्जनव्याकुलिनेन तेन महान् शब्दो रोदनं च क्रियते इति काहले त्वदीयजङ्घातश्चोरितैव श्रीर्दृश्यते इति ततो जङ्घाद्वयस्याऽधिका शोभेत्याह ।

२०७ त्वच्चरणव्याजं कामशरभूतं कमलं यज्जङ्घाया अग्रभागे दृश्यते तेन त्वज्जङ्घा स्मरतूणीरभ्रान्तिमुत्पादयतीत्याह ।

वृन्देन वृन्दारकसुन्दरीणां

नन्देष्टसूनोः सखि वन्दनीये ।

मन्देतराऽऽनन्दधुमूलकन्दे

वन्दे भवत्याश्चरणाऽरविन्दे ॥ २०८ ॥

वृन्देति । हे नन्देष्टसूनोः सखि ! वृन्दारकाणां सुन्दरीणां
वृन्देन वन्दितुं योग्ये मन्देतरस्य विपुलस्याऽऽनन्दस्य मूलस्य
कन्दभूते भवत्याश्चरणाऽरविन्दे वन्दे । अत्र देवसुन्दरीवृन्दगता
रातिः कविगतां तां पुष्पातीति प्रेयोऽलं । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २०८ ॥

यो यस्य पादौ यदुर्वीरभार्ये

तस्यैव दृष्टौ गतिदायिनौ तौ ।

चित्रं तदेतच्चरणौ तवेमौ

गजेन्द्रयोग्यां दिशतो गतिं नः ॥ २०९ ॥

याविति । हे यदुर्वीरस्य भार्ये ! यस्य पुंसो यौ पादौ
तौ तस्य गतिं गमनं ददत इति दृष्टौ, तवेमौ चरणौ गजेन्द्र-
स्य योग्यां गतिं गमनं मोक्षं च नः दिशत इति चित्रम् । विरो-
धाभासालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २०९ ॥

२०८ अथ भगवत्याश्चरणवर्णनं चिकीर्षुरादौ हे नन्दनन्दन-
सखि ! देवाऽङ्गनावन्दनीये अमन्दानन्दमूलकन्दे भवच्चरणारविन्दे
वन्दे इति प्रणमति ।

२०९ हे राम ! यदीयौ पादौ तस्यैव गतिदायिनाविति प्रसिद्धत्वे
ऽपि मानुषपादवतामप्यस्माकं गजेन्द्रगतिं (भाग्यवत्तः सूचिकां मन्द-
गतिं, ग्राहगृहीतगजेन्द्रगतिं मोक्षं च) दिशतः इति वदन् गजेन्द्रगामि-
नोस्तव चरणयोगं गजेन्द्रगतिं (मोक्ष) दानं न विस्मयावहमित्याह ।

नलिनायतने मृदु प्रवालं

पदयोस्तावकयोर्लवं प्रतीमः ।

अत एव विभर्ति पल्लवाख्यां

भजते पादपशब्दमस्य पाता ॥ २१० ॥

नलिनेति । हे नलिनायतने ! मृदु प्रवालं तव पादयोर्लवं लेशं प्रतीमो जानीमः । अत एव पदोर्लवः पल्लव इति, पल्लवः किसलय इति चाख्यां नाम भजति । पल्लवः किसले चले(?) इति मेदिनी । अस्य पल्लवस्य पाता रक्षिता पादं पाति रक्षति स पादपो वृक्षः इति चाऽऽख्यां विभर्तीति श्लेषेणाऽन्यार्थत्वप्रकल्पनाभिरुक्त्यलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २१० ॥

पदयोर्द्वितयं ननु त्वदीयं

भजति स्वामिनि बालमित्ररागम् ।

अथ पल्लवरूपमश्नुते तत्

प्रतिषेधन्ति हि बालसख्यमार्याः ॥ २११ ॥

पदयोरिति । हे स्वामिनि ! त्वदीयं पदयोर्द्वयं बालमित्ररागम् उद्यदादित्परक्तिमानं भजति, अथ ततः पल्लवस्य किस-

२१० अथ कोमलतरमपि किसलयं त्वच्चरणलवमेव मन्यामहे, इत एव तत् पल्लवमिति व्यपदिश्यते, अत एव चाऽस्य पल्लवस्य पाता रक्षको वृक्षः पादप इति व्यवह्रियते इति प्रवालाऽधिकाऽरुणं पल्लव-कोमलं च ते चरणमित्याह ।

२११ ईश्वरि ! त्वत्पदद्वयं बालमित्ररागं (प्रत्यगोदितसूर्यर-क्तिमगुणं, बालसुहृदप्रीतिं च) प्राप्नोत्यत एव तत् पल्लवरूपं (कि-सलयरूपं, पादलवरूपं च) प्राप्नोति, यतो हि बालमैत्रीं लाघवका-रिणीं स्मरन्तीति श्लेषेण चरणयोर्बालसूर्यपल्लवसाहृदयं वर्णयति ।

लयस्य रूपं स्वरूपमश्रुते प्राप्नोति । युक्तं चैतत् । यो हि बाले
 मूर्खे च मित्रयोग्यं रागं स्नेहं भजति स विषयप्रीतिमतो रूपम-
 श्रुते एव । पल्लवशब्दो हि विषयप्रीतिमति प्रयुज्यते । पल्लवस्तत्र
 पदसाम्यमारुरुक्षतु, परं तेषामनेकेषां पाता स्वामी त्वारोहेदिति
 चेन्न । स हि पादपः पादव्राणतां गच्छेन्न तु पादत्वं तत्तस्मादा-
 र्या बालस्य मूर्खस्य सख्यं प्रतिषेधन्ति, हि प्रमिद्धम् । ‘मूर्खे
 शैव च संसर्गो विषादपि सुदुस्त्यज’ इति देवीभागवते । श्ले-
 पार्थान्तरन्यासावलङ्कारौ । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २११ ॥

यद्वस्तु यद्गुणवता कलिताऽनुषङ्गं

तत्तद्गुणीति विदितं तत्र पादपञ्चे ।

अत्यन्तरागिणि कृतं हृदयं मुनीनां

वैराग्यमम्ब वहतीति विचित्रमेतत् ॥ २१२ ॥

यदिति । हे अम्ब ! यद्वस्तु यद्गुणवता यच्छौक्यादिगुण-
 भाजिना कलिताऽनुषङ्गं कृतसङ्गति तद्वस्तु तद्गुणि तद्गुणविशि-
 ष्टमिति विदितं, सर्वेषामिति भावः । इति सति अत्यन्तरागिणि
 बहुरक्तिमान् ते पादपञ्चे कृतसम्बन्धं मुनीनां हृदयं वैराग्यं वि-
 गतरक्तिमत्त्वं, पक्षे वैतृष्ण्यं च वहतीत्येतच्चित्रम् । अत्र मुनिहृ-
 दयस्य रक्तत्वसम्बन्धे ऽपि तद्गुणाऽनुत्पत्त्या अतद्गुणालङ्कारः ।
 इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २१२ ॥

२१२ यद् यद्गुणवता सम्बद्धं तत्तद्गुणवदिति प्रसिद्धावपि अ-
 धिकाऽरुणे त्वच्चरणे संसक्तं मुनिजनमानसं सारागत्वप्रसक्तावपि
 वैराग्यं (रक्तिमाऽभावं, विषयप्रीत्यभावं च) भजते इति वैचित्र्येण
 वर्णयन् अरुणं त्वच्चरणां विषयपाराङ्मुख्यसम्पादनेन मुनीन् सं-
 सारान्मोचयतीत्याह ।

पादान् सहस्रमपि बालसरोजबन्धोः

पादद्वयी जयति ते जगदम्ब दीप्त्या ।

बंहीयसामपि न सद्सुहारकाणां

प्रायो जयः कुवलयार्तिकृतां कुतः स्यात् ॥ २१३ ॥

पादानिति । हे जगदम्ब ! ते पादद्वयी बालसरोजबन्धोर्बालसूर्यस्य सहस्रमपि पादांश्चरणान्किरणांश्च दीप्त्या जयति । तत्र हेतुः—प्रायः अतिशयेन बहुला इति बंहीयांसः प्रियस्थिरेति साधुः । निरनुस्वारपाठो ऽपपाठः । भूयसामित्यापातात् । तेषामपि सतां साधूनां नक्षत्राणां च वसूनां द्रव्याणां किरणानां च हरणकर्तृणां कुवलयस्य भूमण्डलस्य रात्रिविकासिकमलस्य च आर्तिकृतां पीडकानां जयः कुतः स्यात्? अपि तु पराजय एव भवेदिति भावः । अर्थान्तरन्यासश्लेषकाव्यलिङ्गालंकाराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २१३ ॥

नवप्रवलादपि कोमलं ते

न वन्दते कश्चरणारविन्दम् ।

शनैरनैषीद् दृषदं यदम्ब

स्पृशन् सशङ्कं भगवान् विवाहे ॥ २१४ ॥

तवेति । हे ऽम्ब ! नवप्रवलादपि कोमलं यत्ते चरणारविन्दं

११३ जगदम्ब ! तत्र पादद्वयी बालसूर्यस्य पादसहस्रमपि कान्त्या जयतीति अतिबहुलानामपि सद्सुहारकाणां (नक्षत्राऽपहारिणां, साधुद्रव्याऽपहारिणां च) तथा कुवलयाऽऽर्तिकृतां (कैरवपीडाकराणां, भूमण्डलपीडकानां च) प्रायः पराजय एव स्यादिति श्लेषेणार्थान्तरन्यासेन समर्थयति ।

२१४ भगवान् विवाहोत्सवे ऽतिसुकुमारं यत् सशङ्क एव स्पृशन् शनैरश्मोपरि निदधौ तन्नूतनकिसलयादपि कोमलं ते चरणं को वा न वन्दते? इत्याह ।

विवाहकाले भगवान् दृषदमश्मानमपि सशङ्कं स्पृशन् सन्ननैपीत्
तत्को न वन्दते ? इति काकुः । 'अथैनामश्मानमारोहयती'ति
श्रुतेः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् । काव्यालिङ्गम् ॥ २१४ ॥

शुभतरलाक्षमब्जसुषमायतनं जगतां

जननि शुचिद्विजैः श्रितमिदं पदमास्यमपि ।

परमियती भिदा प्रथममभ्युदयं दधता

त्वहिमरुचा समं हिमरुचा चरमं च रमे ॥ २१५ ॥

शुभेति । भो जगतां जननि ! इदं शुभतरा लाक्षा य-
स्मिन्, आस्यं शुभे तरले अक्षिणी यस्मिन्, एवं शुचिभिः स्व-
च्छैः पवित्रैश्च द्विजैर्ब्राह्मणैर्दन्तैश्च श्रितं, परं तु तथापि प्रथमं
पदम् अभ्युदयं दधता उदयता ऽहिमरुचा सूर्येण समं, चरममास्यं
हिमरुचा चन्द्रेण समम् इयती भिदा । एवं भेद इत्यर्थः
इति उपमानोपमेययोर्विशेषोक्त्या व्यतिरेकालंकारः । नकु-
टकं वृत्तम् ॥ २१५ ॥

प्रद्वेष्टि यः पादरुचिं त्वदीयां

तमिन्दिरे द्रष्टुमयोग्यमाहुः ।

२१५ हे रमे ! शुभतरलाक्षं (शोभन्तलाक्षारागरञ्जितं, शोभने
चञ्चले च अक्षिणी यस्मिन् तथाभूतं च) अब्जसुषमाऽऽयतनं (कम-
लचन्द्रकान्तिवस्तित्थानं) शुचिद्विजैः (पवित्रब्राह्मणैः, शुभ्रद-
न्तश्च) श्रितं ते पदमास्यं च । एवमुभयोः साम्ये ऽपि पदमुदयता
सूर्येण सदृशमास्यं तु तथाविधेन चन्द्रेण सममित्येतावान् भेद-
स्तयोरित्याह ।

२१६ तत्र पादकान्तिविद्वेषिणमवलोकनाऽनर्हं यत् कथयः
कथयति तत्र 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यादिशास्त्रैर्निषिद्धदर्श-

दृष्टान्तमत्र प्रतिषिद्धदृष्टि-

मुद्यन्तमादित्यमुदाहरामः ॥ २१६ ॥

मेति । हे इन्द्रे ! यः अग्र्यां श्रेष्ठां पादरुचिं पदेष्टि द्वेषं करोति तं द्रष्टुम् अयोग्यम् आहुः । कवय इति शेषः । अत्र स्वत्पादद्वेष्टृत्वेन दर्शनाऽयोग्यत्वे दृष्टान्तं प्रतिषिद्धा निषिद्धा द्वाष्टदर्शनं यस्य तम् उद्यन्तमुदयं प्राप्नुवन्तम् आदित्यं सूर्यम् उदाहरामः कथयाम इति । अत्र प्रमाणम् 'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं नोदीक्षीया'दित्यापस्तम्बश्रुतिः । निदर्शनालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ २१६ ॥

न वर्णतः केवलमीप्सितार्थ-

दानादपि त्वच्चरणौ सुरागौ ।

श्रियैव नेमौ शतपत्रमित्रे

बभूवतुः पूज्यतया ऽपि मातः ॥ २१७ ॥

नेति । हे मातः ! इमौ त्वच्चरणौ केवलं वर्णतः, सार्वत्रिकस्तमिः । आरक्तत्वेनेत्यर्थः । सुरागौ शोभनरक्तमानौ इति न, तर्हि ईप्सितार्थदानादपि सुराऽगौ कल्पवृक्षौ । अपि च श्रियैव शोभयैव शतपत्रमित्रे कमलमुखौ इति न, किं तु पूज्यतयापि शतपत्रमित्रे सवितारावित्यर्थः । बभूवतुः आसत्पुत्रित्यर्थः । उपजानिवृत्तम् । श्लेषालंकारः ॥ २१७ ॥

नम् उदयमानम् आदित्यं निदर्शनं घूमहे इति त्वच्चरणविद्विद् मुखः ऽवलोकनाऽनर्हो भवतीत्याशयेनाह ।

२१७ हे मातः ! इमौ त्वच्चरणौ वर्णतः (शब्दतः, रूपतश्च) केवलं न सुरागौ (सुरक्तौ) किन्तिवृष्टस्य अर्थस्य (आभोग्यस्य, विषयस्य च) दानाद्धेतोः सुराऽगौ (कल्पवृक्षौ) एवं शोभामात्रेण न कुशेशयतुल्यौ अपि तु पूज्यत्वेनापि सूर्यतुल्यौ इत्याह ।

सुरेन्द्रभर्गादिसुरव्रजेडिते

भजे तव क्षीरधिजे पदाऽम्बुजे ।

व्यनक्ति सक्तं यदलक्तकं हरे-

रुरस्तटे तत्र वरत्वमुच्चकैः ॥ २१८ ॥

सुरेति । भो क्षीरधिजे ! सुरेन्द्रः शक्रः, भर्गः शिवः, तदादिभिः सुरव्रजैः ईडिते स्तुते ते पादाऽम्बुजे अहं भजे । तत्र हेतुः—हरेः उरस्तटे वक्षसि सक्तं ययोः पादाऽम्बुजयोः अलक्तकं तत्र हरौ उच्चकैर्वरत्वं श्रेष्ठत्वं पतित्वं च व्यनक्ति प्रकटयति । वंशस्थं वृत्तम् । उदात्तालंकारः ॥ २१८ ॥

उदारसन्देहमुषं वितन्वती

मुदा रसं देहभृतां चिदात्मकम् ।

सदा ऽरविन्दे ऽप्युदयन्तमिन्दिरे

पदाऽरविन्दे हसतः श्रिया तत्र ॥ २१९ ॥

उदारेति । हे इन्दिरे ! देहभृतां शरीरिणाम् उदारसन्देहमुषं महासंशयनाशकं चिदात्मकं चैतन्यस्वरूपं रसं ब्रह्मानन्दं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवती'ति तैत्तिरीयश्रुतिः ।

२१८ इन्द्रशिखादिदेववृन्दस्तुते ते पदाऽरविन्दे वन्दे, ययोर्लाक्षारसो भगवतो वक्षःस्थले लग्नो वरत्वं (तस्य श्रेष्ठत्वं, पतित्वं च) प्रकटयतीति यदलक्तकं हरेः श्रेष्ठ्याऽभिव्यञ्जकं तयोर्माहात्म्यं कथं सर्वाऽतिशायि न स्यादित्यभिप्रेत्याह ।

२१९ देहधारिणां महासन्देहनाशकं ब्रह्मानन्दं ददती त्वच्चरणकमले बालसूर्यं सूक्ष्मधिकया कान्त्या हेतुना हसतः इति चरणयोर्बालसूर्याऽधिककान्तिमत्त्वमुपपादयति ।

वितन्वती ददती ते पदारविन्दे श्रिया उदयन्तं रविं सदा हस-
तः । ततो ऽधिकद्युतिमत्त्वादिति भावः । वंशस्थं वृत्तम् । उप-
मा व्यतिरेको वा ऽलङ्कारः ॥ २१९ ॥

अपि नीरजस्फुरणहार्यहो रजः-

स्फुरणाऽपहारि पदयोर्द्वयं तव ।

अपि हंसकप्रणयि धूतहंसकं

गमनेन पद्मभवने विशोभते ॥ २२० ॥

अपीति । हे पद्मभवने ! नीरजस्य कमलस्य स्फुरणं शोभां
हरति तच्छीलपि रजःस्फुरणस्य रजोगुणोद्भवस्फुरणस्याऽप-
हारि नाशकम्, एवं हंसके नूपुरे प्रणयपि गमनेन धूतहंसकं
परास्तमरालं, गतिलालिखेनेति भावः । तव पदयोर्द्वयं विशे-
षेण शोभते । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । विरोधाभासालङ्कारः ॥ २२० ॥

कौ चिदङ्घ्रिकमले तवाऽऽश्रितौ

कंसहिंसकपुरन्धि हंसकौ ।

मञ्जुलैरखिलरञ्जकौ रुतै-

र्मानसे विहरतो मधुद्विषः ॥ २२१ ॥

कौ चिदिति । हे कंसहिंसकपुरन्धि ! तवाऽङ्घ्रिकमले आ-

२२० सरसिजशोभाऽपहारि रजोगुणविनाशकं तावकपदयुगलं
पादकटकप्रणयपि गमनेन जितमरालं संशोभतइति विरोधाभासमु-
खेनाह ।

२२१ हे कंसारिपति ! त्वदीयाऽङ्घ्रिपद्मं आश्रितौ कौ चिद्वसकौ
(कटकौ, मरालौ, परमंहंसौ च) सुन्दरैः रुतैः (शिञ्जितैः, लोकानन्ददैः
स्वरुतैः, ॐकारध्वनिभिश्च) भगवतो मानसं मानससरोविशेषं च
विहरत इति नूपुरौ हंसपरमहंससादृश्येन वर्णयति ।

श्रितौ मञ्जुलैः रुतैः शब्दितैः अखिलानां रञ्जकौ हंसकौ पा-
दकटकौ परमहंसौ च मधुद्विषः मानमे सरसि स्वान्ते च विह-
रतः क्रीडतः । रथोद्धतावृत्तम् । श्लेषालङ्कारः ॥ २२१ ॥

राजच्छोभनखाश्रितं शुभकरं राजीवराजीसुहृत्

पद्मे गाढतमोहरं तव पदं बालाऽर्कबिम्बं च तत् ।

यद्यप्यम्ब समं तथापि विदितो भेदस्त्वयानेतयो-

रर्घ्यं संस्कृतमुत्तरस्य कलयन्त्याद्यस्य पाद्यं बुधाः ॥ २२२ ॥

राजादिति । हे अम्ब, पद्मे ! तव पदं चेत्तपरं तद्बालार्क-
बिम्बं च राजच्छोभैर्विलसद्द्युताभिर्नखैः पक्षे राजति शोभने
खे आकाशे आश्रितम् । शुभकरं कल्याणप्रदं, पक्षे उत्तमकि-
रणं च राजीवानां कमलानां राज्याः पङ्केः सुहृन्मित्रं, सादृश्या-
द्विकासकारित्वाच्चेत्युभयत्र ग्राह्यम् । गाढतमसो ऽनाद्यज्ञानस्य
पक्षे निविडाऽन्धकारस्य च हरं नाशकम् । इति यद्यपि समं
तथापि अन्त्यस्य बिम्बस्य संस्कृतं संस्कारयुक्तम् अर्घ्यम्,
आद्यस्य पदस्य संस्कृतं पाद्यं कलयन्ति समर्पयन्ति बुधा ज्ञा-
निनः । इयानेव एतयोर्द्वयोर्भेदो विदितो ज्ञातः । अत्रोभयत्र
पादार्थाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः । अत्र 'अर्घ्यं दद्याच्छिरोपरि' इति
वचनात् रवेरुत्तमाऽङ्गे या आदरक्रिया सा तव नीचाऽङ्गे इति

— — —

१२२ विराजमानैः शुभैर्नखैराश्रितं विराजमानं शोभनं खमा-
काशमाश्रितं, कमलसुहृत् (कमलतुल्यं, कमलविकासकं च) गढाज्ञा-
ननाशकं, मन्धतमसनाशकं चेति ते चरणं सूर्यबिम्बं च तुल्यं, तयोश्चा-
ऽयमेवभेदो यद्विद्वांसः सूर्यबिम्बस्य गन्धमाल्याद्यलङ्कृतमर्घ्यं चरण-
स्य च पाद्यं समर्पयन्तीति पाद्यपूजितस्याऽर्घ्यपूजिताऽपेक्षया श्रेष्ठ-
त्वेन चरणस्य सूर्यबिम्बाच्छ्रेष्ठ्यमेवेत्याह ।

व्यतिरेकः । अयमेव लक्ष्मीपदयोः श्लोकस्य चालङ्कारः । शा-
दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२२ ॥

तव भगवति वन्दे दिव्यपादाऽरविन्दे
सदसि यदभिषेकं शम्भुजम्भाऽरिमुख्याः ।
स्वमुकुटघटितस्वःशाखिनिष्पन्नपुष्प-
प्रसृमरमकरन्दैरन्वहं तन्वते ते ॥ २२३ ॥

तवेति । हे भगवति ! सदसि सभायां शम्भुर्हरः जम्भाऽरि-
रिन्द्रः तौ मुख्यौ येषां ते देवाः स्वस्य मुकुटे घटितानां स्वः-
शाखिनः कल्पद्वेर्निष्पन्नानामुत्पन्नानां पुष्पाणां प्रसृमरैर्विसृत्व-
रैर्मकरन्दैर्ययोरभिषेकं तन्वतः कुरुतः ते तव पादारविन्दे अहं
वन्दे नमामि । उदात्तालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ २२३ ॥

प्रणतिषु तव पुण्यद्वन्द्वमासीत् पुरारेः
प्रणिपतनत एकं लोकमातस्त्वदङ्घ्रयोः ।
चिरविरहकृशस्य स्वाऽवतंसाऽमृतांशो-
स्तव नखमयतारायोजनेन द्वितीयम् ॥ २२४ ॥

प्रणतीति । हे लोकमातः ! पुरारेः शिवस्य तव प्रणतिषु

१२३ शिवेन्द्रादिभिर्देवैर्निजमौलिविधृतैः कल्पवृक्षकुसुममक-
रन्दाऽऽसारैः कृताभिषेके दिव्ये ते चरणे वन्दे इत्याह ।

१२४ त्वत्पद्मप्रणतस्य शिवस्य पादवन्दनजन्यमेकं, परं च चिरात्
निजदारनाराविरहिनस्य नारापतेर्नखरूपतारासमागमप्रार्पणेन विघ-
ट्टिमिथुनघटनजमिति पुण्यद्वयमजनीति प्रतिपादनेन नखानां न-
क्षत्ररूपत्वं चरणस्य शिवप्रणत्यास्पदत्वेन माहात्म्याऽतिशयं च बो-
ध्यन्ताह ।

प्रणामेषु पुण्यद्वन्द्वम् आसीत् । तत्रैकं त्वदङ्घ्रयोः प्रणिपत-
नतः । पञ्चम्यास्तसिल् । द्वितीयं चिरविरहेण कृशस्य स्वा-
ऽवतंसभूतस्याऽमृतांशोश्चन्द्रस्य तव नखमयानां ताराणाम्
ऋक्षाणां योजनेनेति । उभयमेलनपुण्ये प्रमाणं शिवताण्डवो-
क्तयन्त्रप्रकरणे—‘वश्याऽऽकर्षणविद्विष्टिमारणादिषु कर्मसु । वश्ये
स्त्रीपुंसयोरैक्यकलनात् पुण्यभाग्भवे’दिति । अप्रकृतवर्णनेन प्र-
कृतनखतारकासाम्याश्रयणादप्रस्तुतप्रशंसा लङ्कारः । मालि-
नीवृत्तम् ॥ २२४ ॥

चरणनलिनयुग्मं संसृतिक्लेशसिन्धो-

स्तव हरिसखि सन्तस्तारकं सङ्गिरन्ते ।

इदमुचितमेवमो येन तत्संश्रितानां

ततिरपि च नखानां तारकत्वं विभर्ति ॥ २२५ ॥

चरणेति । हे हरिसखि ! येन तयोश्चरणयोः संश्रितानां
नखानां ततिः तारकाणां भावस्तारकत्वं, शरदः कृतार्थतेत्या-
दिवत्सामान्ये नपुंसकम् । यद्वा त्वेचेति बैकल्पिकह्रस्वत्वम् ।
यद्वा तारकं तारकापि चेति विश्वान्नक्षत्रवाच्यकारान्त एवेति ।
अथ च तद्वतनपुंसकत्वमपि विभर्ति तच्चरणनलिनयुग्मं संसृ-
तिक्लेशस्य सिन्धोस्तारकं सङ्गिरन्ते इदम् उचितमेवमो जानीमः ।
मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २२५ ॥

२२५ त्वच्चरणमरोजयुग्मं संसारतारकं वदन्तीति युक्तमेव, य-
तस्तदाश्रितानां नखानां ततिरपि तारकत्वं (उत्तारकत्वं, नक्षत्रत्वं च)
दधतीति चरणस्य संसारोद्धारकत्वं नखानां नक्षत्ररूपत्वं चाह ।

अनिशं प्रकाशमधिगन्तुमिच्छया

तव भानि सिन्धुतनये पदाम्बुजम् ।

अधिगम्य नूनमभवन् यतो नखा-

न्यत एव खं च तदभून्नभस्थलम् ॥ २२६ ॥

अनिशमिति । हे सिन्धुतनये ! अनिशं प्रकाशमधिगन्तुम्
इच्छया भानि यतः तव पदाम्बुजम् अधिगम्य नास्ति खं
येषां तानि नखान्यभवन् ततस्तत्खमाकाशं न भानां स्थलं स्थानं
तन्नभस्थलम् अभवत् । अत्र यतः भानि ताराः नखान्यभ-
वन् ततः खमन्वर्थमभूदिति युक्त्युक्त्या निरुक्त्यलङ्कारः । मञ्जु-
भाषिणीवृत्तम् ॥ २२६ ॥

मरालिकेड्या ऽप्यमरालिकेड्या

सुरद्रुमश्रीरपि विद्रुमश्रीः ।

खरांशुकान्ता नखरांशुकान्ता

ऽप्यम्ब द्वयीयं तव चित्तमङ्घ्रयोः ॥ २२७ ॥

मरालिकेति । हे अम्ब ! तव अङ्घ्रयोर्द्वयी मरालिकाभिर्हं-
सीभिः ईड्या स्तुत्यापि अमरालीनां कैर्मस्तकैरीड्या, एवं सु-

१२६ केवलं निशि प्रकाशमानानि नक्षत्राणि निरन्तरप्रकाशरूप-
तावाप्तये तव पदाम्बुजमाश्रितान्यत एव तानि नखानि (नखरूपा-
णि, न खमाकाशो येषु तादृशानि च) अभवन् खमाकाशं च न भ-
स्थलं, भानां नक्षत्राणां स्थलं च नासीदिति नखानां नक्षत्रसाम्यं वर्णयति ।

२२७ हे अम्ब ! तव पदद्वयी हंसीस्तुता ऽपि देवपङ्क्तिशिरःस्तु-
ता, कल्पवृक्षशोभाधारिण्यपि प्रवालारुणा, सूर्यसुन्दर्यपि नखकिरण-
रमणीयेति विरोधाभासबैचित्र्येणाह ।

रद्रुमवत्कल्पद्रुमवच्छ्रीर्दातृत्वशोभा यस्यास्तादृश्यापि विद्रुमवत्
प्रवालवत् श्रीः रक्तत्वशोभा यस्याः सा, तथा खगंशुवत्सूर्य-
वत्कान्ता तेजोरूपा ऽपि नखराणां नखानामंशुभिः कान्ता सु-
न्दरी । खरं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोरिति मेदिनी । अत्र श्लोकस्थप-
ददर्शनेन विरोधं ज्ञात्वा टीकादर्शितार्थेन तस्याभासत्वं निर्णय-
म् । उभयमेलनेन तदलङ्कारः कार्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ २२७ ॥

चरणाविमौ हि करुणानिधे यत-

स्तरुणाऽरुणाग्रकिरणाऽनुकारिणौ ।

अनुविन्दतस्तदरविन्दबन्धुता-

मपि साधुचक्रबहुमान्यतां रमे ॥ २२८ ॥

चरणाविति । हे करुणानिधे ! तव इमौ चरणौ यतस्त-
रुणाऽरुणस्य बालसूर्यस्याऽग्रकिरणानाम् अनुकरणं सादृश्यं
कुर्वतस्तच्छीलौ । ताच्छील्ये णिनिः । तत्तस्मादरविन्दस्य बन्धुतां
हितकारित्वं सादृश्यं च, एवं साधुचक्रस्य चक्रवाकस्य सत्स-
मूहस्य च बहुमान्यतामनुविन्दतः प्राप्नुतः । काव्यलिङ्गमलं० म-
ञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २२८ ॥

— — —

१२८ हे करुणानिधे ! यतस्ते चरणौ सूर्यकिरणाऽनुकारिणावत-
एव कमलबान्धवत्वं (कमलतुल्यत्वं, कमलविकासकत्वं च) एवं
साधुचक्रबहुमान्यतां (सज्जनपरमादरणीयत्वं, समीचीनचक्रवा-
कादरणाव्रतां च) प्राप्नुत इति पदयोः सूर्यकिरणसाभ्यमाह ।

पदमाश्रितस्तव पयोधिकन्यके
विपदं न जातु भजतीति साम्प्रतम् ।

अपि तत्परागमधिमौलि धारय-

न्नपरागतां व्रजति जन्तुरद्भुतम् ॥ २२९ ॥

पदमिति । हे पयोधिकन्यके ! तव पदं चरणम् आश्रितः
जन्तुः जातु कदा चिद्विपदं न भजतीति साम्प्रतं युक्तं, तयोः
पदयोः परागम् अधिमौलि शिरसि धारयन्नप्यपरागतां भ-
जतीत्यद्भुते, अपगतो रागो विषयप्रीतिर्यस्मात्तत्तामिसद्भुता-
ऽभावः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । विरोधाभासः ॥ २२९ ॥

श्रितः परागं जरठः शशाङ्को

दृष्टो नतत्र्यम्बकशीर्षगश्रीः ।

स्पृशन्नपि त्वत्पदयोः परागं

न जातु तारुण्यमहो जहाति ॥ २३० ॥

श्रित इति । हे श्रीः ! पराऽगमस्ताचलं श्रितः स्थितः (?) श-
शाङ्कः जरठो वृद्धो दृष्टः, नतस्य कृतप्रणामस्य त्र्यम्बकस्य

-----

२२९ अथ त्वत्पदाश्रितस्य न विपददर्शनं नापि वैराग्यदौर्लभ्यमिति
श्लेषेण प्रतिपादयन् ते पदं प्राप्तो विपदं (विपत्तिम्, अपदं च) न भजते
इति युक्तं, परं तत्परागं मौलौ दधानो ऽपरागतां (परागराहित्यं, वै-
राग्यं च) लभते इति चित्रमिति विरोधाभासेनाह ।

२३० अथ देव्याः पादपरागमहौषधस्य जराभयहरत्वं प्रदिपाद-
यितुं परागं (साधारणपुष्परजः, पश्चिमाचलं च) श्रितश्चन्द्रो ज-
रठो दृष्टः । परं प्रणतशिवमौलिगतः स ते चरणपरागस्पर्शमात्रेण
कदा चिदपि तारुण्यं न त्यजतीत्याह ।

शिवस्य शीर्षगो मूर्धस्थः स एव तत्पदयोः परागं स्पृशन्नपि
तारुण्यं न जहाति अहो इति परागशब्दश्लेषेणाश्चर्यम् । अत्र
परागस्पर्शरूपकारणसत्त्वे ऽपि जरठत्वरूपकार्याऽनुत्पत्तितो
विशेषोक्त्यलंकारः । उपजातिवृत्तय ॥ २३० ॥

सुरादिमान्यं विधुतोपसर्गं

शुभावहं ते मृदु चारुवर्णम् ।

पदं रमे यः प्रणमेज्जपेद्वा

दूरादपास्यत्यरमापदं सः ॥ २३१ ॥

सुरादीति । सुरा देवास्तदादिभिः । आदिशब्देन किन्नरग-
न्धर्वादिभिरपि मान्यं पूजनीयं विधुतो निरासितः उपसर्गो बा-
धो येन तत् चारुः सुन्दरः वर्णो रूपं यस्मिन् तत् पुनः शुभं
कल्याणमावहति ददाति तत् तत्र पदं चरणं यः पुमान् प्रणमेत्
नमनकर्मिकुर्यात् स नरः परमा उत्कृष्टा चासावापद्विपत्तिश्च ताम्
अरं द्रुतम् अपास्यति त्यजति । अरमापदं रमापदाऽभावं च
श्रीमलोकतां यातीत्यर्थः(?) । अथ पदं रमेत्याकारकं नाम यः
जपेत् सो ऽपि पूर्ववत्फलभागभवति । कीदृशं तत् ? सुष्ठु रः
रेफः आदिर्यस्य तत्तमोवर्णः अन्यो द्वितीयो यस्य तत् । एवं च

२३१ हे रमे ! सुरादिमान्यं (देवादिमान्यं, शोभनो रशब्द आदौ
यस्यैवं माशब्दो ऽन्यो ऽन्यो यस्य तथाभूतं रमा इत्याकारकञ्च) विधु-
तोपसर्गं (निरस्तोपद्रवं, प्राद्युपसर्गरहितं च) कोमलसुन्दराऽरु-
णरूपं मृदुक्षरघटितं च ते पदं चरणं त्वद्वाचकं रमाशब्दं च यथा-
यथं यः प्रणमेज्जपेद्वा स महतीमापदं दूरीकुर्यादिति भगवतीचरण-
नाम्नोर्विपन्नाशकत्वं प्रतिपादयन्नाह ।

रमारूपमित्यर्थः । विधुनः उपसर्गः प्राद्युपसर्गो यस्मात्तदपर्णा-
पदवत्सोपसर्गं न भवन्ति प्रथमतृतीयपञ्चमान्तस्था वर्णा मृदवो
ऽभिधीयन्ते । तादृशौ चारु मुखमुखौ वर्णौ यत्र तत् । उपजावृ० ।
श्लेषालं० ॥ २३१ ॥

पादं त्रपादं तत्र पङ्कजानां
वन्दे भवं देवि तरीतुकामः ।
मस्ते समस्तेऽपि मञ्जुलाक्षा-
रागं परागं वहते यदीयम् ॥ २३२ ॥

पादमिति । हे देवि ! भवं संसारजलधिं तरीतुकामः अहं
पङ्कजानां त्रपादं लज्जार्षिणं तव पादं वन्दे नमामि, यदीयं य-
त्सवन्धिनं मञ्जुः सुन्दरः लाक्षाया रागो यत्र तं परागं रजः स-
मस्तेऽ सर्वस्तुत्यो ऽपि शिवः मस्ते शिरसि वहते दधाति । अथ
च यत्संश्रितगचेतनमपि रजः मञ्जुलम् अक्षारागं विषयेषु इ-
न्द्रियाऽप्रीतिं वहति ततश्चेतनानामस्माकं सुतरां वैराग्यदानपूर्-
वकसंसारसिन्धुतारणम् भवच्चरणकमलं कुर्यादिति भावः । इन्द्र-
वज्रावृत्तम् । उदात्तालङ्कारः ॥ २३२ ॥

पदद्वयं यस्तत्र देवि सेवते
प्रभुः श्रितानां द्विपदो भवत्यसौ ।

२३२ हे देवि ! सकलस्तुत्योऽपि शिवः सुन्दरयावकरसारुणं य-
त्परागं शिरसा वहति, नवकमलत्रपाप्रदं तत्तच्च चरणं संसारोत्तिती-
र्वयो नमस्करोमीत्याह ।

२३३ हे रामे ! त्वत्पदकमलसेवको निजाश्रितानां गजप्रदो भवति,
तद्विमुख नरं विज्ञाश्चतुष्पदं (पशुं) कथयन्तीति चरणसेवकस्य

विधुस्वसस्ताद्विमुखस्तु यो नर-

श्चतुष्पदं हन्त वदन्ति तं बुधाः ॥ २३३ ॥

पदेति । हे देवि, हे विधुस्वसः ! यस्तव पदद्वयं सेवते अमौ प-
दसेवी श्रितानां द्विपं गजं ददाति सः प्रभुः स्वामी भवति । गजा-
न्तलक्ष्मीवान् भवतीति भावः । तु पुनः तयोः पदयोर्विमुखो यो
नरः तं पादविमुखं नरं चतुष्पदं पदचतुष्टययुक्तं पशुं च वदन्ति
हन्त हर्षे । वंशस्थं वृत्तम् । श्लेषालं० ॥ २३३ ॥

पदयोस्तत्राऽङ्गरागं प्राहुः स्वाभाविकं वयं त्वेनम् ।

पुष्कलरागप्रियतमहृदयवसत्युपनतं च जानीमः ॥ २३४ ॥

पदयोरिति । अङ्ग रमे ! तव पदयोश्चरणयोः एनं रागं स्वा-
भाविकं स्वभावसिद्धमित्येके कवयः प्राहुः । वयं तु पुष्कलः ब-
हुलः रागः प्रीतिर्यस्मिन् तस्मिन् प्रियतमस्य हृदये वसत्या उपन-
तं प्राप्तम् एनं रागं विजानीमः । अत्र पदयोः स्वाभाविकराग-
निन्द्वं कृत्वा प्रियहृत्प्रीतिरागारोपेण शुद्धाऽपह्नुतिरलंकारः ।
गीतिवृत्तम् ॥ २३४ ॥

परमकरावलिरम्या बहुरागधराधरोरुविभ्रमभाक् ।

महासंप्रप्राप्तिस्ताद्विमुखस्य हिताऽनज्ञतया च पशुत्वमिति वैचित्र्येणाह ।

२३४ जनास्त्वचरणयोरारुण्यं स्वाभाविकं कथयन्ति, वयं तु
बहुलराग(अधिकप्रीतियुत)प्रियहृदयनिवाससंक्रान्तं धूम इत्याह ।

१३५ हे रमे ! उत्कृष्टा रलयोरैक्याद् याः कलास्तासां पङ्क्तिभी-
रम्या बहुलाऽरुणाऽधरोष्ठा सक्थिविलासधारिणी मरालललितग-
तिस्त्वं, श्रेष्ठया करपङ्क्त्या भुजचतुष्टयेन रम्यः, बहुलप्रेमधरः, धरस्य

असि हंसहारिगति का पतिवत्पितृवत्पितृप्रसूवच्च ॥ २३५ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे

सौन्दर्यस्तवकोऽष्टमः समाप्तः ॥ ८ ॥

परमेति । हे रमे ! परमाः याः कलास्तासामावल्या रम्या,
रलयोः सावर्ण्यात् बहुर्यो रागो रक्तिमा तं धराति तादृशो
ऽधरो यस्याः सा, ऊर्वोः सक्थ्रोर्विलासं भजति सा, हंसवत्
हारिणी सुन्दरी गतिर्यस्याः सा, त्वं रमा पतिवत्, पितृवत् सि-
न्धुवत्, पितृप्रसूवत् सायंसन्ध्यावत्, असि भवसि ।

पतिपक्षे परमा या करावलिः करपङ्क्तिस्तच्चतुष्टयमित्यर्थः । तेन
रम्यः बहुला अगाः शैला यस्यां तस्या धराया भूमेः धारो धारको
वराहरूपेण, ऊरुणा महता विना पक्षिणा गरुडेन यद् भ्रमणं तद्
भजति सः, हंसानां परमहंसानां हारिणी स्पृहणीया गतिर्लो-
को यस्य सः ।

पितृपक्षे परा महती या मकराणाम् आवलिः पङ्क्तिस्तया
रम्या, बहुलान् अगान् पर्वतान् धराति सा धरा भूर्यस्य सः,
उरवो ये विभ्रमा विशिष्टजलनिर्गमाः 'खाड्या' इति लोके ।
तान् भजति सः, हंसवद्धारिणी शुभ्रा गतिरवस्था यस्य सः ।

गोवर्धनपर्वतस्य उरुमहान् यो विभ्रमणकारी, परमहंसस्पृह-
णीयप्राप्तिः यस्ते पतिर्हरिस्तद्वदसि ।

किंच परया मकरपङ्क्त्या सुन्दरः, बहुपर्वतधरः, पृथिव्यां महद्
भ्रमणं भजति तथाभूतः, हंसानां मनोहरा गतिर्यस्मिन्नेतादृशो
यस्ते पिता समुद्रस्तद्वदसि ।

अपि च उत्कृष्टस्य मस्य चन्द्रस्य किरणावल्या सुन्दरी, अधि-

सन्ध्यापक्षे परे उपरितनकाले मस्य चन्द्रस्य ये कराः किरणाः
कला वा तदावल्या रम्या । मः शिवश्चन्द्रमा वेधा इसभिधानम् । ब-
हुरागधरा स्पष्टम् । धरायां भुवि उरुः बहुः यो वीनां पक्षिणां भ्रमः
तं भजति सा, सायं हि खगाः खस्वनीडाऽभिमुखा भवन्ति ।
हंमं सूर्यं हरति तच्छीला गतिः स्थितिर्यस्याः सा । श्लेषोप-
मालङ्कारौ । गीतिवृत्तम् ॥ २३५ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विर-
चितायां बालबोधिण्याख्यायां श्रीमलक्ष्मीमहस्रटीकायां
सौन्दर्यस्तवको ऽष्टमः सम्पूर्णो ऽभवत् ॥ ८ ॥

कारुणा, धरायां महान् वीनां पक्षिणां विशेषभूतो यो भ्रमो भ्रमणं त-
द्भाक्, हंसस्य सूर्यस्य हारिणी अवहारिका स्थितिर्यस्यास्तथाभूता या
सायंसन्ध्या तद्वदसीति सचमत्कारं श्लेषेणाऽर्थचतुष्टयं प्रतिपादयन्
भगवत्यां भगवत्समुद्रसायंसन्ध्यासाम्यं वर्णयन् स्तवकं पूरयति ॥

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यनैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसह-
स्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां सौन्दर्यस्तवकः ॥ ८ ॥

अथ शृङ्गारस्तवकः ९ ।

शृङ्गारयन्तीमुटजं रात्रयेन हतां सतीम् ।

विचिकाय प्राकृतवत् स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ९ ॥

अथाऽस्मिन् नवमस्तवके श्रीमल्लक्ष्मीनारायणयोः शृङ्गारं
वर्णयितुं प्रथमपद्ये शृङ्गारेति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

दुर्ज्ञेयमहिमा सा मां क्षीराऽब्धिदुहिता ऽवतात् ।

शृङ्गाररससर्वस्वं शेषशैलेश्वरस्य या ॥ १ ॥

दुर्ज्ञेयेति । या शेषशैलेश्वरस्य हरेः शृङ्गाररसस्य सर्वस्वं
मुख्यधनं सा दुर्ज्ञेयो महिमा यस्याः सा दुग्धाऽब्धेर्दुहिता रसा
ऽवताद्रक्षतात् । अव रक्षणे इत्यस्माच्छोद् ॥ १ ॥

विहितस्मरसौरभेण पद्मे

विविधेनाऽम्ब विलासचेष्टितेन ।

अतिविस्मयमादधासि शौर-

रनुभूता ऽपि चिरादपूर्ववत्त्वम् ॥ २ ॥

विहितेति । हे पद्मे ! हे ऽम्ब ! विहितं स्मरस्य सौरभं येन
तेन विविधेन विलामानां चेष्टितेन चिरादनुभूता ऽपि त्वं शौरे-
रतिविस्मयमसाश्चर्यमादधासि । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २ ॥

१ अथ शृङ्गारस्तवकमारब्धुकामो वेङ्कटपतेः शृङ्गाररससर्वस्व-
भूता ऽगाधमहिमा श्रीमामवतादित्याशास्ते ।

२ हे देवि ! त्वं काममनोज्ञेन विभ्रमचेष्टितेन चिरायाऽनुभूता-
पि नवन्वेव भवन्ती हरेरत्यन्तमाश्चर्यमादधासीत्याह ।

अथ सात्त्विकभावं वर्णयति—

कमले तव हन्त वीक्षितानां
कुटिलिम्बा कवलीकृतं सदा ऽपि ।
फणिशैलपतेर्न जातु चेतः

प्रतिघोषज्ञमुपैति वक्रिमाणम् ॥ ३ ॥

कमलेति । भो कमले ! तव वीक्षितानां कुटिलिम्बा कौटिल्येन सदा कवलीकृतं ग्रस्तमपि फणिशैलपतेश्चेतः स्वान्तं प्रतिघोषं तस्याः उपज्ञा आद्यज्ञानम् । उपज्ञोपक्रमन्तदेति सूत्रेण नपुंसकत्वम् । वक्रिमाणं वक्रत्वं जातु कदा चिदपि नोपैति न प्राप्नोति । अतद्गुणाऽलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

विषमाऽऽयुधाऽस्त्रसुषमाऽऽवहैरहौ

तव लोकमातरवलोकविभ्रमैः ।

भगवानहीन्द्रनगवास्युपाश्रुते

तरसा मनोज्ञतरसात्त्विकश्रियम् ॥ ४ ॥

विषमेति । हे लोकमातः ! विषमाऽऽयुधस्य कामस्य सुषमां परमशोभां आवहन्ति तैस्तवाऽवलोकविभ्रमैर्दर्शनविलासैः

३ हे कमले ! तव नयनकौटिल्येन ग्रस्तमपि भगवतश्चेतः कोपमूलकं विकारमपराधिष्वस्मासु नोपैतीति कुटिलसङ्गादपि विकारं नोपैतीत्याश्चर्यमित्याह ।

४ हे लोकमातः ! कामाऽस्त्रशोभाधरैस्तवाऽवलोकविलासैर्भगवान् वेङ्कटाचलवासी सत्वरं सुन्दरतरं सात्त्विकभावं प्राप्नोतीति कामशरविद्धस्य सत्त्वगुणवत्त्वप्राप्तिराश्चर्यकारिणीति वदन् खंदादीन् भावान् भजते इत्याह ।

अहीन्द्रनगवासी शेषाऽद्रिस्थो भगवान् तरसा शीघ्रं मनोज्ञतरं
सात्त्विकभावं उपाश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ४ ॥

कलशाऽब्धिपुत्रि बलशासनादिभि-

निगमैर्नरैर्दिविगमैरपि स्तुतः ।

छलहेतुकेषु कलहेषु केशवः

स भिया तवैकमभियाचते वचः ॥ ५ ॥

कलशेति । हे कलशाऽब्धिपुत्रि ! बलशासन इन्द्रः आ-
दिर्येषु तैः एवं निगमैर्वदैस्तथा नरा मानवा दिविगमा देवास्तैः ।
अपिशब्दाददिविगमैर्दैत्यैरपि स्तुतः स केशवः छलं स्खलित-
माग इति यावत् । हेतुर्येषु तेषु कलहेषु भिया एकं तव वचः
अभियाचते । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

स्तम्भतः स्वयमवाप स्तम्भं

यः पुरा नरहरिर्हरिप्रिये ।

५ इन्द्रादिभिः (देवैः) वेदैर्मानवैः खेचरैः अपि स्तुतः दे-
ववेदमानवखेचरैः स्तुतोपि स्त्रीयाऽपराधमूलेषु तव मानेषु केवलं
स्वद्वचनप्रार्थी भवतीति शृङ्गारमूलधनं मानं वर्णयति ।

६ यादृशात् कारणात्स्वयमुत्पद्यते तादृशमेव कार्यं जनयतीति
न्यायमनुसृत्य नृसिंहरूपो भगवान् स्तम्भतः पुरा ऽऽविरासेति मन-
सिज्जविलासाऽऽडम्बरैस्त्वयि स्तम्भं (चेष्टाप्रतीधानं) जनयतीति प्र-

शम्बराऽहितविलासडम्बरैः

स्तम्भमम्ब जनयत्ययं त्वयि ॥ ६ ॥

स्तम्भत इति । हे हरिप्रिये ऽम्ब ! यः नरहरिः पुरा स्तम्भतः स्तम्भान् स्वयं सम्भवमवाप सः शम्बराऽहितस्य मदनस्य विलामानां डम्बरैस्त्वयि स्तम्भं सात्त्विकभावं जनयति । स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोरिति मेदिनी । समालङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६ ॥

अथाऽम्बरमोक्षणम्—

अहारि नेत्रं मम पश्यतो ऽनया

प्रसह्य चौरस्थलसक्तयेति किम् ।

प्रतिक्रियायै हरते रतेषु ते

हरिर्हठादम्बरमम्ब रंहसा ॥ ७ ॥

अहारीति । हे ऽम्ब ! उरःस्थले वक्षसि चौरस्य तस्क-
रस्य च स्थले सक्तया ऽनया लक्ष्म्या मम पश्यतः संतः ।
यद्वा पश्यन्तं मामनादयेति षष्ठी चाऽनादरे इति षष्ठी । मम
नेत्रमंशुकं चाऽहारि हृतम्, अतः हरिः प्रतिक्रियायै प्रतीका-
राय रतेषु हठाद्वलान्कारेण रंहसा जवेन ते ऽम्बरमंशुकं हरते ।
वंशस्थं वृत्तम् । उत्प्रेक्षाश्लेषाऽलङ्कारौ ॥ ७ ॥

तिपादयन् भगवतः कामविलासैः स्तम्भाख्यः सात्त्विको भावस्त्व-
य्युदेतीत्याह ।

७ हे मातः ! उरःस्थलसंलग्नया चौरस्थानरतया चाऽनया (त्वया)
मत्समक्षमेव बलात्मना नेत्रं (नयनं, मम्बरं च) हृतमिति तत्प्रतीका-
रायैव भगवान् जवेन सुरतोत्सवेषु ते ऽम्बरं हरते किम्?मित्येक्षते ।

अम्ब त्वमत्यन्तमुदारतोरु-
चमत्कृतिं दर्शयितुं प्रियाय ।
अभ्यर्थयित्रे भृतमात्मनो ऽपि
कुचेलमित्राय ददासि चेलम् ॥ ८ ॥

अम्बेति । हे ऽम्ब ! त्वं अत्यन्तम् उदारताया औदार्यस्य
उर्वी बन्हीं चमत्कृतिं चमत्कारमथ चाऽत्यन्तं मुदा हर्षेण रते
सुरते ऊर्वोः सक्थ्रोश्चमत्कृतिं प्रियाय दर्शयितुं अभ्यर्थयित्रे
याचकाय कुचेलस्य कुत्सितवस्त्रस्य मुदाम्नाश्च मित्रायाऽऽत्मनः
भृतमपि चेलं ददासि । उपजातिवृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षापरिकरा-
लङ्काराः ॥ ८ ॥

अथ करग्रहवर्णनम्—

बहिस्त्वालीवर्गस्तव नवरतौ देवि हरिणा
करग्राहोन्मीलद्वलयरवशुश्रूषुरुषितः ।
प्रियस्पर्शाऽऽनन्दोन्मिषितभवतीहासनिभृतैः
कलध्वानोपेतैः कनकवलयैर्वञ्चित इव ॥ ९ ॥

बोहरिति । हे देवि ! तव नवरतौ हरिणा करग्राहेण

८ हे अम्ब ! अम्बरं याचयित्रे कुचेलमित्राय (भगवते, कुत्सित-
वस्त्राय दरिद्राय च) प्रियाय अति सन्तोषेण सुरते ऊर्वोश्चमत्का-
रमत्यन्तमौदार्यं महाचमत्कारं च दर्शयितुं स्वयं परिहितमपि व-
सनं ददासीति श्लेषेण प्रदर्शयति ।

९ हे देवि ! नवसुरतोत्सवे तव सखीसमूहः भगवत्कृतकरग्रह-
णकालिकनिषेधादिवचनं श्रोतुमिच्छुः सन् वासागाराद् बहिः स्थि-
तः, परं प्रियस्पर्शानन्दस्वच्छन्दविसृज्यस्वच्छासगोपितैः मञ्जु-
लनिनदकारिभिः कनकवलयैर्निजमधुरगङ्गाऽपहनुतनिषेधा-
दिवचनैरर्भापिसततच्छूषणानन्दप्रतिबन्धात्प्रतारित इवेति रत-
विलासान् वर्णयति ।

ग्रहं एव ग्राहः । स्वार्थे ऽण् । तत्कर्तृककरग्रहणेनेत्यर्थः । उन्मील-
तो निर्गच्छतो वलयरवस्य श्रोतुमिच्छुः शुश्रूषुः यः आलीनां
सखीनां वर्गः बहिः उपितः स्थितः । वस निवासे इत्यस्मान्नि-
ष्ठायामिडागमे वचिस्वपियजादीनां कितीति सम्प्रसारणम् । सः
कलभ्यो ऽव्यक्तमधुरेभ्यो ध्वानेभ्यो ऽपेतैः शून्यैः । अपेतापो-
ढेत्यादिना समासः । तथा प्रियस्पर्शस्याऽऽनन्देन उन्मिषितेन
भवत्या अन्हासेन पुष्टया निभृतैः पूर्णैः(?) कनकानां वलयैः क-
ङ्कणैश्च वञ्चितः लम्बित(?) इवाऽऽसीत् । शिखरिणीवृत्तम् । च-
पलाऽतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा च ॥ ९ ॥

अथ कचग्रहणम्—

हठात् क्रीडायुद्धे हरिसखि भवत्याः कचभरे

गृहीते कान्तेन ग्रहिलहृदयः काममदयः ।

मनोजन्मा मर्माविधमथ गलत्पुष्पकपटा-

दवर्षद् बाणौघं प्रसभमुपरिष्ठान्मधुरिपोः ॥ १० ॥

हठादिति । हे हरिसखि ! क्रीडायुद्धे खेलासमरे भवत्याः
कचभरे धम्मिल्ले कान्तेन हठाद्वलात्कारेण गृहीते सति । कामं
प्रकामं पर्याप्तमिसमरः । अदयः ग्रहणं ग्रहः उपादानम् अस्मि-
नस्ति तत् ग्रहिलं हृदयं यस्य सः पितरमपि प्रहरति । अतः
कुत्सितहृदय इति यावत् । पिच्छादित्वात् कुत्सार्थे इलच् । म-
नोजन्मा कामः अथ कचग्रहाऽन्तरं मधुरिपोर्हरेः उपरिष्ठादु-

१० हे रमे ! सुरतक्रीडासमरे भगवता भवत्याः केशपाशे ब-
लाद् गृहीते सति त्वत्पक्षपातीव नितान्तमाग्रही अदयः कामः के-
शपाशविकीर्णकुसुमकपटाद्भगवत् उपरि मर्मवेधकं निजबाणाऽऽसारं
प्रसभमवर्षत्किमित्युत्प्रेक्षते ।

परि गलनां धम्मिल्लात् पततां पुष्पाणां कपटाब्जात् मर्म-
आविष्यति ताडयात् इति मर्मावित् तम् । व्यथ ताडने इत्यस्मात्
किपि ग्रहिज्यावपिव्यधीति सम्प्रसारणे नाहवृतिवृषिव्यधि-
रुचिसहितानिषु काविति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रसभं यथेष्टं बाणौ-
घम् अवर्षत् वर्षति स्म । शिखरिणीवृत्तम् । अपह्नुसलं० ॥१०॥

अथ कञ्चुकीमोक्षः कुचमर्दनं च—

आख्यया च महसा हरेः कर-

स्पर्शनेन मृदितः पयोधरः ।

देवि विक्षिपति ते स्रगुद्गलत्-

पुष्पमौक्तिकमयान् पयःकणान् ॥ ११ ॥

आख्ययेति । हे देवि ! आख्यया दुग्धनाम्ना महसा ऽसि-
तकान्त्या च हरेर्विष्णोः सूर्यस्य च करयोः कराणां च स्पर्शनेन
मृदितः पयोधरः कुचो मेघश्च । ‘ आदित्याद्वै वृष्टिर्जायते’ इति
श्रुतेः स्रजो मालाया उद्गलन्ति यानि पुष्पाणि मौक्तिकानि
च तत्प्रचुरान् पयसां कणान् बिन्दून् विक्षिपति वर्षति । रथो-
द्धतावृत्तम् । अपह्नुत्यलङ्कारः ॥ ११ ॥

११ देवि ! हरेः (भगवतः सूर्यस्य च) करस्पर्शनेन (हस्तस्पर्शने,
किरणसंसर्गेण च) मृदितस्ते पयोधरः (स्तनो, मेघश्च) मालावि-
गलत्कुसुममयान् पयःकणान् आख्यया (पयोधर इत्यन्वर्थनाम्ना)
महसा समुज्ज्वलया कान्त्या च) विक्षिपति (वर्षति, तिरस्करोति
च) एवं च पयोधरस्य मेघरूपस्य पयःकणवर्षणम् उज्ज्वलकान्तेः
स्तनस्य पयःकणतिरस्करणमुचितमेवेत्याशयेनाह ।

सरभमपरिरिप्तासम्भ्रमोच्छूनपीन-
 स्तनशिथिलितबन्धा मञ्जुला कञ्चुकी ते ।
 अतनुममरकेलावप्रयत्नात्प्रियेण
 द्रुततरमपनीता दुग्धसिन्धोस्तनूजे ॥ १२ ॥

मेति । भो दुग्धसिन्धोस्तनूजे ! सरभसं सवेगं सहर्षं वा प-
 रिरिप्ताया अलिङ्गनेच्छायाः सम्भ्रमे आरम्भे त्वरायां वो-
 च्छूनाभ्यां मस्फुरणभ्यां पीनस्तनाभ्यां शिथिलितः बन्धो
 यस्याः सा ते मञ्जुला कञ्चुकी अतनोः स्मरस्य समरकेलौ
 क्रीडायां प्रियेण द्रुततरं शीघ्रतरम् अप्रमत्ताद्यत्नं विना ऽपनीता
 दूरं कृता । अत्र प्रयत्नमन्तरा कञ्चुकीनिरासेन कार्यमिच्छ्या
 प्रहर्षणाऽलङ्कारः । रूपकं श्लेषश्च । मालिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

हरति तदिदमुच्चैर्हन्ति चक्राऽवलेपं
 दिशति जननि खेदं मध्यदेशस्य चेति ।
 मदनयुधि कराभ्यां मर्दितं युग्ममेतत्
 कुचधरणिभृतोस्ते कुप्यतेवाऽच्युतेन ॥ १३ ॥
 हरतीति । हे जनानि ! ते कुचौ धरणिभृतौ पर्वताविवा-

१२ सुरतक्रीडाऽवसरे तव प्रियालिङ्गनेच्छया समुच्छूनपीन-
 स्तनशिथिलग्रन्थेः कञ्चुक्या अपसारणं भगवत अनायासेनैव
 सिध्यतीत्याह ।

१३ तव कुचरूपयोरधरणिभृतोः (पर्वतयोः, राज्ञोश्च) युग्मं च-
 क्रस्य (चक्रवाकस्य, गण्टस्य च) अभिमानं हरति, मध्यदेशस्य (वल-
 ग्रस्य, मध्यमंशकस्य देशस्य च) खेदं ददातीति हेतोः कुच्छेनेव भ-
 गवता सम्राजा मर्दितमिवेत्युपेक्षते ।

ऽस्मिन्पक्षे चक्रस्य चक्रवाकस्य । अथ कुचावेव धगणिधृतौ राजानौ तयोर्धुगं चक्रस्य राष्ट्रस्य चाऽवलेपं गर्वं हरतीति । एवं मध्यदेशस्य बलघ्नस्य पक्षे 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्यते' इत्यमरटीकायाम् । अस्य च खेदं दिशति ददाति इति कुप्यतेनाऽच्युतेन मदनयुधि सुरते कराभ्यां मर्दितमिति । मालिनीवृत्तम् । श्लेषोत्प्रेक्षा-
ङ्कारौ ॥ १३ ॥

कठिननखमुखक्षतानि शौरेः

करयुगानिर्दयमर्दनानि चाऽस्य ।

भगवति सहमानयोः प्रकामं

तत्र कुचयोरुचितं क्षमाधरत्वम् ॥ १४ ॥

कठिनेति । हे भगवति ! शौरेः कठिनानां नखमुखानां क्षतानि, एवं करस्य युगयोर्निर्दयं यथा तथा मर्दनानि च प्रकामं सहमानयोस्तत्र समायाः कुचयोः क्षमाधरत्वं पर्वतत्वं शान्ति-
घृत्वं च उचितं योग्यमित्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । काव्यलि-
ङ्गमलङ्कारः ॥ १४ ॥

भीतं शीतकराद्रथाङ्गमिथुनं नित्यानुषङ्गाऽऽशया

मातव्यातत तावकस्तनजनिं भामात्पुनश्चन्द्रमाः ।

१४ अथ भगवत्कृतकठिननखक्षतानि, करयुगलनिर्दयं गीडनं नि-
च सहमानयोरनयोः कुचयोः क्षमाधरत्वं (पर्वतरूपत्वं, शान्तिशी-
लत्वं चोचितमित्याह ।

१५ सहजवैरिणोर्जन्मान्तरेऽपि वैरं नाऽपयानीति लोकाऽनुसारेण
निजविरहार्तिप्रदाच्चन्द्राद्गीत्या निरन्तरसङ्गत्याशया त्वत्कुचात्मना

त्वत्प्राणेशनखात्मना कृतजनिस्तत्र प्रदत्ते क्षतं
वैरं हन्त विरोधिनाः किल मिथो जन्मान्तरे ऽप्यक्षतम् ॥ १५ ॥

भीतमिति । हे मातः ! शीतकराच्चन्द्राद्धीतं रथाङ्गयो-
श्चक्रयोर्मिथुनं नित्याऽनुपङ्गस्य सततममर्गस्याऽऽशयेच्छया ता-
वकस्तनरूपेण जनिं व्यातत चकार, पुनः चक्रस्य त्वत्कुचा-
त्मना ऽवतरणे चन्द्रमाः भामात् । भामः क्रांथे रवौ दीप्ताविति
मेदिनी । त्वत्प्राणेशस्य हरेर्नखाऽऽत्मना नखस्वरूपेण कृता ज-
निरुत्पत्तिर्येन सः तत्र कुचयोः क्षतं व्रणं प्रदत्ते । तथा हि-हन्त
खेदे । मिथः परस्परं विरोधिनाः स्पर्धिनावैरं जन्मान्तान्तरे त्रि-
कालाऽवस्थायामपि अक्षतं नाशरहितमित्यर्थः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

सन्त्यज्य सुन्दरि सुदर्शनपाञ्चजन्या-

वेकेन कण्ठमितरेण करद्वयेन ।

सङ्गृह्णतस्तत्र कुचौ च मदम्ब शौरे-

र्नो शङ्खचक्रधरता विरता रते ऽपि ॥ १६ ॥

संत्यज्येति । हे सुन्दरि ! हे मदम्ब ! रते मैथुने सुदर्शनं चक्रं

जातमपि चक्रवाकमिथुनं नजानुष्यपि चन्द्रस्त्वन्नखात्मत्वं प्राप्य तत्र
व्रणमुत्पादयतीति समर्थयते ।

१६ अथ रतसमये परित्यक्तशङ्खचक्रस्यापि एकेन शङ्खतुल्यं
ते कण्ठमितरेण करद्वयेन च चक्राकारौ त्वत्कुचौ च गृह्णतो भगवतः
सशङ्खचक्रत्वं न ऽपगच्छतीत्याह ।

पाञ्चजन्यः शङ्खः तौ सन्त्यज्य एकेन हस्तेन कण्ठम् इतरेण कर-
द्वयेन तत्र कुचौ च संगृह्यतः शौरेः शङ्खचक्रधरता न विगता न
क्षतेत्यर्थः । अत्र सुरते शङ्खचक्रत्यागे ऽपि कण्ठरूपशङ्खस्य चक्र-
कुचयोश्च धारणेन पूर्वरूपालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ करग्रहणम्—

भावत्कमाचरति देवि हरावपूर्वं

पाणिग्रहं विजनकेलिगृहं प्रविश्य ।

लाजायितं विमृदितस्तनलोलहार-

व्याकीर्णमौक्तिकचयैर्ज्वलति स्मराऽग्नौ ॥ १७ ॥

हे देवि ! विजनं विविक्तं यत्केलिगृहं तत्प्रविश्य भ-
वत्या अयं भावत्कस्तप । भवतष्टृक्छनाविति ठाकि इसुमुक्ता-
न्तादिति कः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः ।
अपूर्वपाणिग्रहं करग्रहणं हरौ वेङ्कटपतौ आचरति सति इति
अत्र पाणिपीडनमपि सूचितम् । ज्वलति प्रहीतस्मररूपाऽग्नौ
विमृदितयोः स्तनयोर्हारेभ्यो व्याकीर्णैः पतितैर्मौक्तिकानां चयै-
र्लाजायितं लाजहोम इवाऽऽचरितमिति । श्लेपरूपकोपमाल-
ङ्काराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

पञ्चाऽऽयुधान्यपि विहाय तवाऽङ्गकेषु

सञ्चारयन् स चतुरश्रतुरः स्वहस्तान् ।

१७ हे भगवति ! हरौ रहः क्रीडागृहं प्रविश्य विलक्षणं भव-
दीयं पाणिग्रहं (हस्तग्रहणं, विवाहं च) आचरति सति मृदितकुच-
लसद्धारविगलितमौक्तिकैः प्रदीप्ते कामानले लाजवदाचरितमित्याह ।

१८ निपुणो भगवान् पञ्चाऽऽयुधानि परित्यज्य चतुःसङ्काकान्

कञ्जाऽऽलये कथमहो मधुकैटभाऽरिः

पञ्चायुधाजिमपि हर्षभरादकार्षीत् ॥ १८ ॥

पञ्चेति । हे कञ्जाऽऽलये ! सः मधुकैटभारिर्हरिः तव क्रीडारणे सुरते पञ्चसंख्याकान्यायुधानि विहाय सत्त्वाऽपि चतुरः कुशलः चतुःसंख्याकान् स्वहस्तान् तव रमाया अङ्गकेष्ववयवेषु मञ्चाग्यन् पञ्चायुधाऽऽजिं कथम् अकार्षीत् ? पञ्चसंख्याकान्यायुधानि विहाय पञ्चायुधऽऽजिमकार्षदिति विरोधे कामाजिमिति परिहारः । विरोधाऽऽभासालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तय ॥ १८ ॥

क्रीडारणे तव कृताऽपजयः स्मरेण

सन्त्याजितेष्वपि च शार्ङ्गमुखाऽऽयुधेषु ।

कल्याणि कंसदमनः कमले विचित्र-

मुत्तुङ्गचापलतया ननु योजितो ऽभूत् ॥ १९ ॥

क्रीडेति । हे कल्याणि ! हे कमले ! तव क्रीडारणे सुरते स्मरेण शार्ङ्गमुखाऽऽयुधेषु सन्त्याजितेषु सत्सु कृताऽपजयः कंसदमनः अतः, ननु वितर्के । उत्तुङ्गया चापलतया धनुर्लतया यो-

करान् त्वदङ्गेषु व्यापारयन् निरायुधो ऽन्यव्यापृतहस्तो ऽपि हस्तचतुष्टयेन पञ्चायुधयुद्धं कथं कृतवानित्याश्रयामिति विरोधप्रदर्शनपूर्वकं क्रीडां कृतवानित्याह ।

१९. हे कमले ! सुगन्धयुद्धे कृतपराभवः परित्याजितायुधश्च भगवान् उन्नतचापलतया (बहुचाश्रयेनाग्नतधनुर्लतया च) योजितो ऽभूदिति पराजितस्य परित्याजितायुधस्य च धनुर्धारणमाश्चर्यकारीति सचमत्कारं वर्णयन् क्रीडालौल्यं वर्णयति ।

जित इति चित्रे सात्त्विकभावरूपवेपथुना च योजितः अभूदिति
चित्राऽभावः । वसन्ततिल० । विरोधाऽऽभामालं० ॥ १९ ॥

उपमर्दितयोरुरोजयोस्ते

दयिताऽऽश्लेषदशासु मौक्तिकानाम् ।

नवचन्दनरेणुनिर्विशेषं

परिणामं प्रतिपेदिरे परागाः ॥ २० ॥

उपेति । दयितस्य आश्लेषस्याऽऽलिङ्गनस्य दशास्ववस्थासु
उपमर्दितयोस्ते उरोजयोः कुचयोः मौक्तिकानां परागा रेणवः
नवस्य चन्दनस्य रेणुभिर्धूलिभिर्निर्गतः विशेष आधिक्यं य-
स्मात्तं परिणामं प्रतिपेदिरे । सुरतसंमर्देन हारमुक्तानां चूर्णम-
भूदिति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृ-
त्तम् ॥ २० ॥

मायावादैस्तव तु वशिते देवि मध्वार्तिकारि-

प्यङ्गाभ्यां वां विघटितमभूद् द्वैतमालिङ्गनेषु ।

२० प्रियाऽऽलिङ्गनसमये संपीड्य संचूर्णिता हारमुक्तारेणवः स्त-
नयोः पाटीरपरागसाम्यं दधुरित्याह ।

२१ अथ अद्वैततत्त्वप्रकाशसमुद्भवानन्दमन्दोहसाम्यं शृङ्गारसे
वर्णयन् हं देवि ! तव मायावादैश्छलवचनैर्जगतो ब्रह्मविवर्तरूपत्व-
वादैर्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसिद्धैर्मधुनामकदानवक्लेशप्रदे भगवति,
द्वैतवादिनां माध्वानां मतखण्डनेन पीडाप्रदे ऽअद्वैतवादिनि च स्वा-
यत्तीकृते सति युवयोरालिङ्गनाऽवसरे अङ्गाभ्यां वक्षःस्थलावयवाभ्यां
मनोबुद्धिवृत्तिभ्यां च द्वैतं (भेदः, द्वैतमतं च) खण्डितमभूत् तदा
शचिरादेव मुक्तावलिभिः (मुक्ताहारैः, विमुक्तसमूहैश्च) निर्गुणान्वं

आभिर्मुक्ताऽऽवलिभिरचिरादाश्रितं निर्गुणत्वं

व्यक्ता चाऽन्तः करणहरणात्तादृगानन्दपूर्तिः ॥ २१ ॥

मायेति । हे देवि ! तव मायावादैश्चादृक्त्तिभिर्विवर्तवादैश्च
मयोः दैत्यस्याऽऽर्तिकारिणि हरौ अन्यत्र मध्वानां द्वैतवादिनाम्
आर्तिकारिणि अद्वैतब्रह्मवादिनि च वशिते स्वाधीनीकृते सति
वां युवयोः आलिङ्गनेषु अङ्गाभ्यां भवच्छरीराभ्यां पक्षे मनोवृ-
त्तिबुद्धिवृत्तिभ्यां द्वैतं विघटितं नष्टमभूत् । यदा तदा आभिर्मु-
क्तानां मुक्तपुंसां चाऽऽवलिभिः अचिराच्छीघ्रं निर्गुणत्वं तन्तु-
रहितत्वं रजोगुणादिगहितत्वं च आश्रितम् । चेत्यपरम् अन्तःक-
रणहरणाच्चित्तनाशात् मनस उन्मनीभावाच्च । ‘ अर्थादर्थान्तरं
गन्तुं वृत्तिश्चलांत चान्तरे । निराधारा निर्विकारा या दशा सो-
न्मनी स्मृता ’ इति मदाचारे भगवत्पूज्यपादाः । तादृक् अनिर्वचनी-
या आनन्दपूर्तिः सुरतसुखतृप्तिः ब्रह्मानन्दतृप्तिश्च व्यक्ता स्फुटा
आसीत् बभूव इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । प्रकृताऽप्रकृतश्लेषा-
लङ्कारः ॥ २१ ॥

जलजाऽऽयतने समस्तनाग-

प्रवरप्रौढनिबन्धनश्रमेण ।

(छिन्नसूत्रत्वं, रजोगुणसाहित्यं च) आश्रितं, ततो मनसो रसमय-
त्वान्मनोवृत्तेर्विलीनत्वाच्चाऽनिर्वचनीयस्वरूपा आनन्दपूर्तिः (सुरतान-
न्दपूर्ति, ब्रह्मानन्दपूर्तिश्च) व्यक्तेति श्लेषेणाह ।

२२ हे कमलवासिनि ! तव समौ यौ स्तनौ तावेवाऽगप्रवरौ पर्व-
तेन्द्रौ तयोः प्रौढनिबन्धनं वक्षःस्थले धारणं तच्छ्रमेण दयितभुजप-
रिष्वङ्गयोग्यायास्ते कण्ठान्मनोरमाः शब्दा उदिता इति युक्तमिति
प्रतिपादयन् सकलसर्पेन्द्र (पतञ्जलि) प्रौढनिबन्धने (महाभाष्ये)

प्रियपाणिनियन्त्रणोचिताया-

स्तत्र कण्ठादुदितास्तदा सुशब्दाः ॥ २२ ॥

जलजेति । हे जलजाऽऽयतने ! प्रियस्य हरेः पाणेर्हस्तस्य नियन्त्रणमालिङ्गनम् । यत्र सङ्कोचने इति चुरादेर्निष्ठायां सेटीति णिलोपः । तेन उचितायाः समवेतायाः । पक्षे प्रियस्य पाणिनेः सूत्रेण युक्तायाश्च तव लक्ष्म्याः कण्ठाद्गलात् समौ यौ स्तनरूपौ अगप्रवरौ श्रेष्ठशैलौ तयोः प्रौढं प्रगल्भं यन्निबन्धनं ग्रहणम् । अन्यत्र समस्तेषु नागेषु प्रवरः श्रेष्ठः पतञ्जलिस्तस्य प्रौढं प्रगल्भं यन्निबन्धनं महाभाष्यं तत्र श्रमेण आयासेन । पक्षे ऽभ्यासपरिश्रमेण सुशब्दाः भणितरूपाः पक्षे वैखरीरूपेण सुप्तिङन्तरूपाः संस्कृताश्च उदिता निर्गताः । 'उचिता' इति पाठे योग्या इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् श्लेषालङ्कारः ॥ २२ ॥

योगे पयोधितनये युवयोस्तदानीं

शम्पालताजलदयोरिव संप्रवृत्ते ।

उज्जृम्भिताऽतनुशुभाऽऽशुगवेगनीता

युक्तं श्रमाऽम्बुकणिकामयवृष्टिरासीत् ॥ २३ ॥

योगे इति । हे पयोधितनये ! शम्पालताजलदयोर्विद्युन्मेघ-

परिश्रमकरणेन प्रिये पाणिनिमुनिनिबन्धने (सूत्रे) योग्यतां प्राप्तायाः तव कण्ठात् साधुशब्दोदयो युक्त इति श्लेषेण भगवत्यां वैयाकरणप्रवरसाम्यं वर्णयन् तत्कर्तृको भणितरूपः साधुशब्दापन्यास उचित एवेत्याह ।

२३ हे देवि ! गौरनीलकान्त्योर्युवयोः विद्युज्जलदयोरिव संयोगे प्रवृत्ते सति उद्दीप्तकामशरवातवेगप्रापिता, प्रवृद्धमहावात्यावेगप्रापिता च परिश्रमस्वेदकणिकामयी वृष्टिरासीदिति सुरताऽवसरे स्वेदाधिक्यं वर्णयति ।

योरिव युवयोर्लक्ष्मीनारायणयोः योगे संयोगे प्रवृत्ते सति त-
दानीं तत्काले इत्यर्थः । तच्छब्दात्तदो दा चेति चकारेण दानीं-
प्रत्ययः । अतनोर्मदनस्य शुभानामाशुगानाम् अन्यत्राऽतनोर्महतः
आशुगस्य वायोर्वेगेन नीता श्रमाऽम्बुकणिकाप्रचुरा वृष्टिर्व्य-
क्तमासीत् । वायुसंसर्गेण वृष्टिर्भवतीत्यत्र प्रमाणम् । मुहूर्ततत्त्वे
संहिताखण्डे—‘रात्रौ गर्जो ऽग्निर्ह दण्डाऽऽकृतिररुणतडिद्वा पुरः
शीतवायुः । अर्थः पुरः पूर्वदिशः सकाशाच्छीतवातः सद्यो वर्ष-
करणः स्यादिति । लिङ्गपुराणे चतुष्पञ्चाशदध्याये ऽपि—‘अपां
निधानं जीमूता वर्षन्ति पवनाऽऽज्ञया’ इत्यादि बहु प्रपञ्चितमिति ।
श्लेषोपमासमालङ्काराः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २३ ॥

चलद्गुणेष्वत्र पयोधिजाते-

ष्वत्रासमुक्ताऽऽवाल्लिषु प्रकम्पः ।

रमे सदा राजकराऽऽसनाना-

हारेषु युक्तो ऽतनुयुद्धकाले ॥ २४ ॥

चलदिति । हे रमे ! अत्र प्रवर्तमाने अतनोः कामस्य यु-
द्धकाले सुरते इति भावः । चलन्तः गुणास्तन्तवो येषां तेषु

-----

२४ हे रमे ! चञ्चलसूत्रेषु समुद्रजेषु प्रासाख्यदोषरहितेषु शु-
भ्रतया चन्द्राकरणसुहृद्भूतेषु नानाविधेषु मुक्ताहारेषु कामयुद्धावसरं
समधिकः कम्पो युक्त एवेति शौर्यादिवीरगुणरहिताः प्रभुकृपासंप्रा-
प्तनानाविधभोग्यपदार्थाः प्रासयुक्ताः (भीरवः) ये अबलिनो दु-
र्बलास्तथा भूतेषु अत्रपा (निर्लज्जा) ये योधिना भटास्तत्समूहेषु
महायुद्धावसरं भयजन्यो गात्रकम्पो युक्त इति श्लेषेण समर्थयते ।

पयोधौ समुद्रे जातेषु उत्पन्नेष्वित्यर्थः । नास्ति त्रासो दोषो
पासां तासां मुक्तानां मौक्तिकानां आवलयः पङ्क्तयो येषु तेषु ।
त्रासो भीमणिदोषयोरिति विश्वः । राज्ञश्चन्द्रस्य कराः किर-
णास्तेषाम् आप्ताः मित्रभूताः धवलत्वात् ते च ते नाना बहनो
हारा मुक्ताहारास्तेषु प्रकम्पश्चञ्चलता आसीद्भव । युक्तं चै-
तदिति श्लेषेण समर्थयति—चलद्गुणेषु न तु स्थिरशौर्यादिगु-
णेषु त्रासेन युद्धभयेन मुक्तास्त्यक्ता न भवन्ति ते । अत्रास-
मुक्ता भीरव इत्यर्थः । अत एव अवलिनो निर्वलास्तेषु राज्ञो
नृपतेः करादस्तादाप्ताः प्राप्ता नानाविधा आहारा भोग्यवस्तूनि-
यैः तेषु अत्रपा निर्लज्जाः पराजये ऽपि पुनरभ्युत्थं कृत्वा
आगच्छन्तः । योधनं योधः सो ऽस्ति येषां ते योधिनः युद्धकर्तारः
तेषां जातेषु गणेषु अतनोर्महतः युद्धस्य आयोधनस्य काले स-
मये प्रकम्पः भयवेपथुः युक्तः । उचित इत्यर्थः । उपजातिवृ-
त्तम् । श्लेषसमावलङ्कारौ ॥ २४ ॥

गाढं श्लिष्यति माधवे सकुतुकं क्रीडाऽवनीं त्वां तदा
युक्तं चम्पकगर्भसौरभशुभैरस्पन्दि मन्दाऽनिलैः ।
राजीवोपरि पर्यपाति सहसा लोलैरलीनां कुलैः
रासीदम्ब कदम्बकोरकचयो यस्मादतो विस्मयः ॥ २५ ॥

गाढमिति । हे ऽम्ब ! क्रीडाऽवनीमिव त्वां माधवे हरौ वसन्ते

२५ माधवे (भगवति, वसन्तमासे च) क्रीडाभूमिं विलासोद्यानरूपां
त्वां श्लिष्यति (आलिङ्गति, व्याप्नुवानं च), सति चम्पककुसुमनाम्ना-
सौरभमनोहरैर्मन्दमाहृतैर्वात, मेवं भगवन्मुखरूपकमलैः परिसृतृणैः
भ्रमरैर्नेत्रैः पतित, मित्यपि वसन्ते चम्पककमलविकासादुचितमव,
परं तदा पुलकोद्गमरूपः कदम्बविकासो वर्धतुं योग्य आसीदित्य-
द्भुतमित्याह ।

च गाढं दृढं श्लिष्टपत्यालिङ्गति सति तदा चम्पकं पुष्पं नासा च
 तस्या गर्भेण सौरभा अत एव शुभास्तैर्मन्दाऽनिलैः अस्पन्दि
 किं चिच्चलितम् । स्पदि किञ्चिच्चलने अस्माद्भावे लुङ् । इदं युक्तं,
 राजीवस्य कमलस्य मुखस्य चोपरि लोलैः सतृण्णैरलीनां कुलै-
 र्भृङ्गैर्नयनैश्च पर्यपाति इदमपि युक्तम् । कदम्बस्य रोमाञ्चस्य
 कदम्ब इति ख्यातवृक्षस्य च । नीपप्रियकदम्बका इत्यमरः ।
 कोरकाणां कुङ्कुमलानां चयः आसीत् । माधवे कदम्बनाशात्तस्यो-
 त्पत्तिरत्राऽऽसेति विस्मयः । अत्र चम्पकादिशब्दैर्नासिकाऽऽद्य-
 र्थस्य निगरणाद्रूपकाऽतिशयोक्तिः । अथ च वसन्ते कदम्बविका-
 सवर्णनाद्रोधाभासः । उभयवर्णनाच्छेषश्चेति सङ्करः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रसभमरुणविम्बं ग्रस्तमासीदकस्मात्

परिपतितमुडूनां पङ्क्तिभिर्मेरुशृङ्गात् ।

अपि तिमिरवृताऽभूदिन्दिरे चन्द्ररेखा

तव च मधुजितश्च द्वन्द्वयुद्धे प्रवृद्धे ॥ २६ ॥

प्रसभमिति । हे इन्दिरे ! तव चेत्यपरं मधुजितो हरेर्द्वन्द्वयुद्धे
 सुरते वीरद्वयमात्रयुद्धे प्रवृद्धे सति अरुणविम्बम् अधरोष्ठश्च ग्रस्तम्

२६ अथ रूपकातिशयोक्त्या तव पत्युश्च युवयोर्द्वन्द्वयुद्धे प्रवृ-
 द्धे सति अरुणविम्बम् (अधरः) अकस्मादाच्छन्नम्, एवं नक्षत्र-
 निवारैः (हारविगलितैर्मौक्तिकैः) मेरुशृङ्गात् (कुचशिखरात्)
 अपाति, तथा चन्द्ररेखा (भालदेशः) तिमिरवृता (अलकावरुद्धा)
 आसीदिति विषयनिगरणपूर्वकं समरसमयजायमानमुत्पातप्रा-
 तुर्भावं सूचयन्नाह ।

आमीव, उडूनां भानां मौक्तिकानां च पङ्क्तिभिः मेरोः कुचस्य
च शृङ्गादग्रात्पतितं, चन्द्रस्येन्दोर्मुखस्य च रेखा । चन्द्रः कर्पूरध-
वलसुधांशुस्वर्णवारिष्विति मेदिनी । तिमिरेण तममा केशश्चा-
ऽऽवृता ऽभूत् । मालिनीवृत्तम् । रूपकाऽतिशयोक्तिर० ॥२६॥

वपुषि मृदुतमे ते वेदना मा जनीति
प्रशिशमयिषता ऽपि प्रेयसा माधवेन ।
विपुलपुलकपाली विश्वमातः स्वकाऽङ्गे

तव दृढपरिरम्भात् स्वैरमुन्मेषिता ऽहौ ॥ २७ ॥

वपुषीति । हे विश्वमातः ! ते मृदुतमे ऽतिकोमले वपुषि वे-
दना मा जनि मा प्रादुर्भवत् । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्याल्लुङ् तांम्भन्
तादेशे दीपजनेति च्लेश्चिणि चिणो लुगिति तस्य लुकि जनि-
वृद्धयोश्चेति निषेधेन वृद्ध्यभावः । इति माधवेन प्रेयसा प्रियतमेन
सुरतसंसर्दं प्रशमयितुमिच्छता ऽपि स्वकाङ्गे तव दृढाऽऽलिङ्ग-
नात् परुषपुलकपाली प्रशस्तकाठनपुलकवत्ता उन्मेषितेति अहो इ-
त्याश्चर्यम् । अत्र 'अखिलभुवनमातः ! कण्टकाली स्वकाङ्गे' इति
प्रादे कल्पिते विच्छित्तिविशेषः । मालिनीवृत्तम् । विषमा-
ऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

मधुमथनमनःप्रहर्षहेतो-

र्मनसिजयज्ञमनेकधा विधाय ।

२७ हे लोकमातः ! कोमले तवाङ्गे वेदना मोत्पादीति पङ्क्ति-
हीर्षता ऽपि प्रियतमेन भगवता विपुलकण्टकपरस्परं त्वदालि-
ङ्गनात् स्वाङ्गे उन्मेषितेति कोमलाङ्गे कण्टकोपमपुलकसम्बन्धाद्वेद-
नापरिजिहीर्षया शान्तिं नेतुमिष्ट्यमाणापि कण्टकालिरालिङ्गने स्वैर-
मुन्मिषतीत्याह ।

२८ नारायणप्रीत्यर्थं नानाविधं कामाऽध्वरं विधाय तत्समाप्नो

अथ रतान्तवर्णम्—

ध्रुवमवभृथमज्जनं भवत्या

जननि कृतं शुचिभिः श्रमाऽम्बुपूरैः ॥ २८ ॥

मध्विति । हे जननि ! मधुमथनस्य मनसः प्रहर्षहेतोरनेकधा बहुधा मनसिजस्य यज्ञं सुरतरूपं विधाय भवत्या शुचिभिः श्रमाऽम्बूनां पूरैः अवभृथस्य मज्जनम् । दीक्षान्तो ऽवभृतो यज्ञे इत्यमरः ! कृतं ध्रुवम् । पुष्पिताऽग्राष्टत्तम् । रूपकोत्प्रेक्षारूपकातिशयोक्त्यलङ्काराः ॥ २८ ॥

साऽऽयासायाः सुरतविरतौ कान्तबाहाऽन्तराले

विन्यस्याऽऽस्यं तव भगवति स्वापसौख्यं भजन्त्याः ।

फालोत्पन्नश्रमजलमिलिचित्रकप्रसृतो ऽस्मिन्

श्रीवत्सो ऽन्यः स भवतु रमे यस्तु कस्तूरिविन्दुः ॥ २९ ॥

सेति । हे भगवति ! साऽऽयासायाः सश्रमायाः अतः सुरतस्य विरतावन्ते कान्तस्य हरेर्बाहाया अन्तराले मध्ये आस्यं विन्यस्य सुप्तेः सुखं भजन्त्यास्तव फालाद्भालादुत्पन्नेन श्रमजलेन मिलतः चित्रकात्तिलकात्प्रसृतो यः कस्तूरिविन्दुः स त्वास्मिन् कान्तबाहाऽन्तराले । वक्षसीति भावः । अन्यः द्वितीयः श्रीवत्सः लक्ष्म

शुचिभिः (शुभ्रैः, पवित्रैश्च) परिश्रमस्वेदोदकैर्भवत्या अवभृथस्नानं (दीक्षान्तस्नानं) कृतमिति सुरतसमाप्तिं वर्णयति ।

२९ सुरताऽवसाने सखेदाया अत एव दयितवश्चासि सुखं विन्यस्य सुखसुप्तायास्तव भालोदिनस्वेदजलमिलिततिलकगलितो मृगमदविन्दुर्भगवद्वक्षसि भृगुपदलाञ्छनान्तरूपेण विलसन्वित्याह ।

भवत्विति योग्यतायां लोद् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । रूपकाल-
ङ्कारः ॥ २९ ॥

सञ्जातं नयनयुगे निरञ्जनत्वं

नीरागः स्फुटमभवत्तवाऽधरो ऽपि ।

सम्पन्ना जननि कचे ऽपि बन्धमुक्तिः

साऽऽनन्दं रहसि हरेरुपासनेन ॥ ३० ॥

सञ्जातमिति ! हे जननि ! नयनयुगे चक्षुर्युग्मे निर्गतमञ्जनं
कज्जलमज्ञानं च यस्मात्तद्भावस्तत्त्वं सञ्जातम् । एवं तव अधरः
ओष्ठः नीचश्च नीरागः अभवत् । अथ रहसि सानन्दं महर्षि
हरेर्भगवतः उपासनेन कचे केशे बन्धमुक्तिः सम्पन्ना । स्फुट-
मिति सर्वत्र । अत्रोपासनसमत्वे ऽपि फलतारतम्यं कथमिति
चेदधिकारिभेदाद्बोद्धव्यम् । तथा हि—नेत्रयोर्निरञ्जनत्वं निःस्ने-
हमात्रत्वमभूत् श्रुतिमात्रपरिशीलकत्वात् । अधरस्य नीरागत्वं
सर्वथा विषयप्रीतिराहित्यमभूत् शुचिद्विजसान्निध्यात् । कचे
तु सद्यो मुक्तिरभूत् शिरःस्थितत्वात् । श्रुतिशिरः वेदान्ता
इति यावत् । न ह्यत्रोपनिषज्ज्ञानमन्तरेण कृष्णतादात्म्यज्ञानं भ-
वतीति ज्ञेयम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् । श्लेषाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

मलयमुकुटीवाटीपाटीरकोटरनाटिनः

सरसिजमधुस्पन्दाऽमन्दाऽधमर्षणहर्षिणः ।

३० विजनदेशे भगवदुपासनेन नेत्रद्वन्द्वे निरञ्जनत्वं (कज्ज-
लाऽभावां, ऽज्ञाननाशश्च) संजातमेवमधरोपि (अधरोष्ठेऽपि, नी-
चोपि च) नीरागः (विगताहणिमा, वैराग्यभाक् च) अभवत् ।
तथा कचे ऽपि बन्धमुक्तिः (श्रुत्यत्वं, संसारबन्धान्मोक्षश्च) सम-
पद्यतेति श्लेषेणाह ।

३१ मलयाचलविलसन्नन्दनवनमध्यपतनशालिनः एवं कमलम-

तव रतिभवं लुम्पन्त्यम्ब श्रमं शयनीभव-

त्फणिपतिभिया मन्दं मन्दं चरन्त इवाऽनिलाः ॥ ३१ ॥

मलयेति । हे अम्ब ! मलयाऽनिलस्य मुकुटवाट्यां शिख-
राऽऽरामे पाटीराणां चन्दनानां कोटरे नाटिनो नर्तनशीलाः
तथा सरसिजस्य मधुनः स्पन्दस्य मन्दमन्दाऽधमर्षणं तेन हर्षिण
आनन्दिनः पुनः शयनीभवतः फणिपतेः शेषस्य भिया मन्दम-
न्दं चरन्तः सञ्चरन्त इवाऽनिलाः । मन्दसुगन्धशीतला इति या-
वत् । तव लक्ष्म्याः रतिभवं सुरतोद्भूतं श्रममायासं लुम्पन्ति
नाशयन्ति । हरिणीवृत्तम् । उत्प्रेक्षाकाव्यालिङ्गालङ्कारौ ॥३१॥

वनजनिलये वारिक्रीडादशासु दशानन-

द्विषि तव शनैरातन्वाने कुचे नखचोष्टितम् ।

क्षुभितमनसा दत्ता नाथे त्वया शफरीभिया

सरभसपरीरम्भाऽऽरम्भा जयन्ति निरन्तराः ॥ ३२ ॥

अथ जलक्रीडां वर्णयति ।

वनजेति । हे वनजनिलये ! वारिक्रीडासु जलक्रीडासु-
दशाननद्विषि हरौ शनैर्मन्दं तव कुचे नखानां चोष्टितम् आतन्व-

करन्दानिष्यन्दाऽवगाहनशालिनः तल्पीभवद्वाताशन (शेष) भीत्येव
मन्दमन्दवाहिनः (सुगन्धशीतला मन्दाश्च) मारुताः तव सुर-
तश्रमं लुम्पन्तीत्याह ।

३२ अथ विविधान् विलासान् वर्णयिष्यन् जलविहारवर्णनाय
प्रवृत्तां जलविहारावसरे भगवति रामे तव स्तने नखं व्यापारयति
चक्रितमनसा त्वया मीनीभिया प्रिये दत्ता गाढालिङ्गनाऽऽरम्भाः स-
र्वोत्कर्षेण विराजन्तइत्याह ।

न विस्तारयति सति शफर्या मत्स्या भिया क्षुभितमनसा त्वया
नाथे भगवति निर्गतम् अन्तरं येभ्यस्ते निरन्तरा निविडा इति
यावत् । दत्ता अर्पिता रभसः । रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः ।
तेन सहिता ये परीरम्भा नामाऽऽलिङ्गनानामारम्भाः जयन्ति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते इति भावः । हरिणीवृत्तम् । स्वभावोक्तिर-
लङ्करणम् ॥ ३२ ॥

सरसिजवने संलीनायाः सकौतुकमिन्दिरै

सलिलविहृतौ शौरेर्लोलेक्षणस्य मुखस्य ते ।

अलिकवलिताऽऽलोलश्यामाऽलकस्य सरोरुहा-

दलिकवलिताच्छैवालाढ्यादभून्न भिदाग्रहः ॥ ३३ ॥

सरसिजेति । हे इन्दिर ! सलिलविहृतौ जलक्रीडायां
सरसिजानां वने कौतुकेन कुतूहलेन सहितं यथा तथा संली-
नाया गुप्तायाः ते लोले चञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तथा
अलिके ललाटे वलिताश्चालिता आसमन्तालोलोलाश्चञ्चलाः श्यामाः
कृष्णवर्णा अलकाः केशा यस्मिन् तस्य ते मुखस्य । अथ अ-
लिभिर्भ्रमरैः कवलितादधिष्ठिताव शैवालेन जलनील्या आ-
ढ्याच्छोभनाव कमलाच्छौरेः श्रीहरेर्भिदाग्रहो भेदग्रहणं नाऽभू-
दित्यत्र भेदग्रहाऽभावान्मीलितालङ्कारः । हरिणीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

३३ वारिविहाराऽवसरे सकुतूहलं नलिनवनविलीनायाश्चञ्चल-
नयनायास्तव भालतलवलितेष्वलोलनीलचूर्णकुन्तलस्याऽऽननस्य भ्रम-
रवलितज्जलनीलीवलिताश्च कमलाद्भेदज्ञानं भगवतो नाऽऽसीद-
तिसादृश्यादित्याह ।

अथ वनक्रीडावर्णनम्—

युगपदहिमहीभृत्युन्मिषन्तं समन्ताद्
ऋतुगणमपि कृत्स्नं निर्विशन्निर्विशङ्कः ।

सह विहरति लीलालाभवत्या भवत्या

मम जननि मुकुन्दो मञ्जुवल्लीगृहेषु ॥ ३४ ॥

युगपदिति । हे मम जननि ! अहिमहीभृति शेषाद्रौ युप-
पदेककाले समन्तादुन्मिषन्तमुदयं प्राप्नुवन्तं ऋतूनां वसन्तादीनां
गणं समूहं स्त्रीरजश्च निर्विशङ्कः गतविशिष्टमन्देहः सन्निर्विशन्
प्रविशन्(?)सन्मुकुन्दः मञ्जुषु मनोज्ञेषु वल्लीगृहेषु लतामन्दिरेषु
लीलालाभः क्रीडाप्राप्तिरस्ति अस्याः सकाशात्तया भवत्या सह
विहरति क्रीडति । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

कुसुमशरधनुर्ज्यातुङ्गटङ्कारशङ्का-

करमधुकरसङ्घाऽऽरब्धझङ्कारहृद्यान् ।

फणिगिरिवनदेशान् पद्मनाभः स पद्मे

सफलयति गभीरैस्त्वत्सहायो विहारैः ॥ ३५ ॥

कुसुमेति । हे पद्मे ! त्वं सहाया सहचरी यस्य सः प्रसिद्धः
पद्मनाभः गभीरैर्विहारैः क्रीडाभिः कुसुमशरस्य धनुषो ज्याया

३४ अथ वनविहारं वर्णयन् शेषाऽचले समकालमाविर्भवन्तं वस-
न्तादिऋतुगुणं निःशङ्कं सकलमुपभुञ्जानो भगवान् विलासशा-
लिन्या त्वया सह तरुसुन्दरलतागृहोदरेषु विहरतीत्याह ।

३५ हे भगवति ! त्वया सह भगवान् कामचापोच्चटङ्कारशङ्काज-
नकभ्रमरकुलसमारब्धझङ्काररमणीयान् शेषगिरिप्रदेशान् विहारैः
सफलयतीत्याह । ५

मौर्व्याः तुङ्गटङ्कारस्य बृहद्वणत्कारस्य कुर्वन्ति ते कराः शङ्का-
याः करास्तेषां मधुकराणां सङ्घैः समूहैः आरब्धैर्द्विङ्कारैर्हृद्यान्
हृदयप्रियान् फणिगिरेर्वनदेशानरण्यप्रदेशान् सफलपति सफलान्
करोतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । कैतवाऽपह्नुतिरलङ्कारः ॥ ३५ ॥

साकं लोकपतिस्त्वया विहरते काकोदराऽद्रौ रमे
सूनेषोरवने वने नयनयोरानन्दने चान्दने ।

शम्पाऽऽश्लिष्टनवान्बुदभ्रमजुषामङ्के चिरं केकिनां

नृत्ताडम्बरनुन्नपन्नगतया निर्दोषमन्दाऽनिले ॥ ३६ ॥

साकमिति । हे रमे ! काकोदराऽद्रौ शेषाऽद्रौ शम्पयाः
विद्युताऽऽश्लिष्टस्य नवाऽम्बुदस्य भ्रमजुषां शङ्काकृतां केकिनाम्
अङ्के, अङ्कः समीपउत्सङ्गे पदे स्थानाऽपराश्रयोरान्तं केशवः ।
नृत्तस्य नर्तनस्याऽऽडम्बरेणाऽऽटोपेन नुन्ना गमिताः पन्नगा-
यस्मात्तत्तया निर्दोषः मन्दाऽनिलः यस्मिन्पुनः सूनेषोर्मदन-
स्याऽवने रक्षणे कामोदीपके इति यावत् । नयनयोरानन्दने
सुखकारिणि चन्दनानामिदं चान्दनं तस्मिन्वने अरण्ये लोक-
पतिर्हरिः त्वया साकं सह विहरते क्रीडां करोतीत्यर्थः । शार्दूल-
लविक्रीडितं वृत्तम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३६ ॥

कान्तो रन्तुमनास्त्वया सह रमे कामेन मुह्यन् हरिः

श्यामां केलिवनीममंस्त रजनीं दूरीकृताऽर्कद्युतिम् ।

-----

३६ भगवांस्त्वया सह कुसुमबाहुल्याकुसुमबाणस्य वृक्षके,
नेत्राऽऽनन्दप्रदे, युवामवलोक्य विद्युदालिङ्गितनूतनजलधरभ्रमजु-
षां भुजङ्गभुजां मयूराणां नृत्यविलासतिरस्तसर्पविषादिदोषतया
अनवद्यमन्दमारुते, चन्दनवने सुखं विहरतीत्याह ।

३७ त्वया सह विजिहीर्षुर्भगवान् काममूढचेताः घनच्छाय-

सन्ध्यारागमगेषु पल्लवगणं तत्कोरकांस्तारका-

प्यन्तः सन्तमसं लसन्मधुकरश्रेणीं च नाऽणीयसीम् ॥ ३७ ॥

कान्त इति हे रमे ! कान्तः प्रियः हरिर्भगवान् त्वया सह
रन्तुमना रमणेच्छुः अतः कामेन मुह्यन्मोहं प्राप्नुवन् सह दूरी-
कृता निविडत्वात्तिरस्कृता अर्कद्युतिर्यया तां श्यामवर्णां के-
लीनां क्रीडार्थं वा वनीं रजनीम्, तथा अगेषु वृक्षेषु पल्लव-
गणं किसलयसमूहं सन्ध्यारागम्, एवं तेषां वृक्षाणां कोरकाः
कलिकास्ताराणि भानि, पुनरन्तर्मध्ये नाऽणीयसीं विपुलां लस-
न्तीं शोभमानां मधुकरश्रेणीं भृङ्गपङ्क्तिं सन्तमसम् अन्धतमसम्
अमंस्तेति सर्वत्र सम्बन्धेन भ्रान्त्यलङ्कारः । शार्दूलवि० ॥ ३७ ॥

त्वन्नाथाऽऽख्यावहनविशदीभूततदास्यदार्ढ्यं

किं चित्कृत्वा कलयितुमिवाऽऽकाङ्क्षता माधवेन ।

पत्या साकं प्रणयकलहं तावकं छेत्तुकामे

कामे देवि स्वयमुपवने तन्यते बाणदानम् ॥ ३८ ॥

त्वदिति । हे देवि ! त्वन्नाथस्य माधवस्याऽऽख्याया नाम्ने

तया निवारिताऽऽज्ञापप्रवेशां विहास्वनीं श्यामां रजनीं, तत्रत्य-
तरुपल्लवनिचयं संध्यारागं, तत्कलिकाश्च ताराः, तन्मध्यविलसद्विपु-
लालिपटलं चाऽन्धतमसं मन्यते, उचितैवेयं भ्रान्तिरस्य मुग्धस्येत्याह ।

३८ हे देवि ! मन्मथे पत्या सह तव प्रणयकलहं छेत्तुकामे सति
तस्य किं चिदुपकृत्य स्वस्मिन् वर्तमानं त्वत्पत्युर्भगवतो माधवेति ना-
ज्ञो वहनेन (स्वास्युपकरणभारवहनेन) स्पष्टीभूतस्य भगवदास्यस्य
यदार्ढ्यं तत्कर्तुकामे सति माधवनामधारकेन वसन्तेन उद्याने का-
मसाहाय्यसंपादनाय बाणस्य (कलहच्छेदसाधनस्य शरस्य, बाणा-
व्यपुष्पविशेषस्य वितरणं च) तन्यते इत्याह ।

बहूनेन धारणेन । वह प्रापणे इत्यस्माल्लयुट् । विशदीभूतं यत्तस्य
माधवस्य दास्यस्य दाढ्यं किं चिद्यत्किं चित्माहायकं कृत्वा
कलयितुं कर्तुं काङ्क्षतेव माधवेन वसन्तेन पत्या साकं तावकं
प्रणये कलहं छेत्तुं भेत्तुं काम इच्छा यस्य तस्मिन् कामे मदने
उपवने आरामे वाणस्य शरस्य झिण्टीपुष्पस्य च दानं तन्यते
विस्तार्यते । यो हि यस्याऽऽख्यां स्वात्मनि वहति स तस्य
दास इति लोके प्रसिद्धम् । तदहं माधवस्य दास इति तदा-
स्य दाढ्यसम्पादनाय तद्वपकारिणि कामे यद्वाणदानं तत्तदास्ये
एव पर्यवस्यतीति तथा ऽऽर्चयितवानिति भावः । मन्दाक्रान्ता-
वृ० । उत्प्रेक्षाश्लेषावलङ्कारौ ॥ ३८ ॥

सो ऽयं गायन् स्मरमनुमलिः शश्वदव्यादभव्यात्
सम्पश्यन्ती यमिह कवरीसौरभादापतन्तम् ।

जातोद्वेगा जगदधिभुवे चित्रमप्रार्थिता ऽपि
स्वैरं दत्से सरभसपरीरम्भमम्भौधिकन्ये ॥ ३९ ॥

सोयमिति । भो ऽम्भौधिकन्ये ! कवर्याः सौरभाद्धेतोः
आपतन्तं यम् अलिं पश्यन्ती अतो जातोद्वेगा सभया तत् अप्रार्-
थिता ऽपि जगदधिभुवे जगदीशाय चित्रं सरभसं परीरम्भं द-
त्से स स्मरमनुं काममन्त्रं गायत्रयमलिभृङ्गः अभव्यादकुशला-
दव्याद्रक्षतु । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उदात्तालङ्कारः ॥ ३९ ॥

३९ केशपाशसौरभलोभादसङ्कत्समीपमापतन्तं यं हृष्टा च-
किता सती त्वमयाचितापि त्रिलोकीप्रभवे भगवते मानं विद्वाय म-
त्वरं परिष्वङ्गं वितरसि सोयं त्वन्मानोच्चाटनं काममन्त्रं जपन् भूम-
रो वारं वारमशुभादववित्याशास्ते ।

मन्दं मन्दं वृषगिरितटीं स्वैरमाटीकिमानः

खेलं खेलं विमलहरिणाऽङ्काऽऽनने काननेषु ।

ग्राहं ग्राहं मृदुसुमनसः कौतुकी कैटभाऽरि-

वारं वारं तव वितनुते देवि मूर्धाऽभिषेकम् ॥ ४० ॥

मन्दमिति । हे विमलहरिणाङ्काऽऽनने ! देवि ! कौतुकी
कैटभारिर्मन्दमन्दं वृषगिरेस्तटीम् आटीकमानो हिण्डमानः सन्
काननेषु खेलं खेलं क्रीडित्वा क्रीडित्वा तथा मृदुसुमनसः ग्राहं
ग्राहं गृहीत्वा गृहीत्वा वारं वारं पुनः पुनस्तव मूर्धाऽभिषेकं वि-
तनुते, धम्मिल्ले ताः सुमनसो न्यस्यतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता ० ॥ ४० ॥

रागेणोपर्यनिशमुषितं पुष्पवत्या लतायाः

प्रीत्या गृह्णन् कमपि कुतकी पल्लवं फुल्लवक्तः ।

सान्द्राऽऽमोदं चिकुरसुमनःसन्निधानेन नीत्वा

शार्ङ्गी हन्ते श्रुतिशिरसि ते स्थापयत्यब्धिकन्ये ॥ ४१ ॥

रागेणेति । हे अब्धिकन्ये ! रागेणाऽऽरक्तत्वेन प्रीत्या

४० हे निर्मलचन्द्रवदने ! वेङ्कटाचले मन्दमन्दं परिभ्रमन् घनेषु
वारं वारं क्रीडित्वा कोमलकुसुमान्यभीक्ष्णं गृहीत्वा कौतुकी भगवान्
ते मूर्धानि वर्षतीति लीलाविशेषं वर्णयति ।

४१ कुतुकी शार्ङ्गी फुल्लनयनः सन् पुष्पवत्याः (सकुसुमायाः, रज-
स्वलायाश्च) उपरि रागेण (रक्तिस्रा, प्रीत्या च) निरन्तरं कृतवसतिं
पल्लवं (किसलयं, विट्च) प्रीत्या अवचिन्वन् स्वीकुर्वश्च प्रगाढहर्षे-
ण केशस्थपुष्पसामीप्येन सज्जनसंनिध्येन च नीत्वा तं ते श्रु-
तिशिरसि (कर्णोपरि, उपनिषत्सु च) स्थापयतीति भगवान् प-
ल्लवस्य त्वत्केशोपरि निधानेन दुराचारस्यापि समुद्धरणप्रीतिं सूच-
यतीवेत्याह ।

च पुष्पवत्याः पुष्पिण्या रजस्वलायाश्च उपर्यूर्ध्वमनिशं रात्रिन्द-
वम् उषितं स्थितं कमपि पल्लवं किसलयं जारं च प्रीत्या गृह्णन्स्वी-
कुर्वन्नतः फुल्लं विकसितं वक्रं यस्य सः कुतुकी कौतूहली शा-
ङ्गी हरिः सान्द्रः आमोदः सुगन्धः शृङ्गारजन्यहर्षश्च चिकुर-
स्य सुमनसां पुष्पाणां सतां च सन्निधानेन सामीप्येन नीत्वा
श्रुतिशिरसि कर्णोपरिभागे वेदान्ते च स्थापयति । सुदुराचा-
रमपि केनाऽपि भाग्योदयवशेन भगवति यदि रतिरुत्पद्यते
तेन हेतुना तं श्रीहरिः करे कृत्वा सत्सङ्गं दत्त्वा तत्रसस्वमा-
हात्म्यज्ञानाऽऽनन्दपूर्वकं वेदान्तमार्गे निवेशयति । 'अपि चे-
त्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' इत्यादिगीतोक्तेः । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् । श्लेषाऽलं० ॥ ४१ ॥

दत्ते मातस्तव किल मुखे पाणिना दुर्निवार-

स्वेदेनाऽसौ कमपि तिलकं कौतुकी श्रीनिवासः ।

त्वं तु स्वेदस्रतिविघटितस्थानविन्यासमेनं

वीक्ष्याऽऽदर्शं हससि दयितं मोघयलं विदग्धा ॥ ४२ ॥

दत्ते इति । हे मातः कौतुकी श्रीनिवासः असौ दुर्निवारः
निवारयितुमशक्यः स्वेदः घर्मो यस्य तेन पाणिना करेण तव
मुखे कमपि तिलकं विशेषकं दत्ते । विदग्धा चतुरा त्वम् एनं
पूर्वोक्तम् । द्वितीयादौस्वेन इत्यन्वादेशे एनादेशः । दयितं पतिं
स्वेदश्रुत्या घर्मस्रवणेन विघटितः तिलकविषयस्थानस्य वि-

— — —

४२ कौतुकी भगवान् तवाऽऽनने सात्त्विकभावोदयादनिवार्य-
स्वेदोद्गमेन करेण तिलकं विन्यस्यति, तं च तत्कालस्वेदोद्गमात् स्थानग-
लितमादर्शं विलोक्य तिलकस्य भ्रष्टत्वेन चतुरा त्वं परिहससीत्याह ।

न्यासो यस्य सः । अतः मोघो निष्फलः यत्रो यस्य तत्र आदर्शो
वीक्ष्य हससि हास्यं करोषि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४२ ॥

शेषक्षमाभृत्तटवनचरश्यामजीमूतसङ्घे

संलीय त्वां भ्रमयितुमनाः कल्पिताऽभेदमोहः ।

तस्मिन् विद्युत्पटलजटिले तं विचेतुं विशन्त्या

व्यावृत्तिं ते विशदमविदन् स स्वयं वञ्चितोऽभूत् ॥ ४३ ॥

शेषेति । त्वां भ्रमयितुं मनो यस्य सः अतः शेषक्षमाभृतः
तटवनचराणां श्यामजीमूतानां नीलमेघानां सङ्घे संलीय स्वयं
सक्तो भूत्वा कल्पितः कृतः अभेदमोहो येन स हरिः विद्युतां
पटलेन समूहेन जटिले व्याप्ते तस्मिन्वने तं हरिं विचेतुं गवे-
षितुं विशन्त्यास्ते व्यावृत्तिं निराकरणं विशदम् अविदन्नजा-
नन् स्वयं वञ्चितः प्रतारितः अभूत् । अत्र पूर्वार्धे अभेदकथ-
नान्मीलिताऽलङ्कारः । अविदन्नित्यत्र विशेषज्ञानाऽभावात्सा-
मान्यमलङ्कारः । ततः स्वयं वञ्चित इति केवलेष्टाऽनवाप्तिर्विष-
ममित्येतेषां सङ्करः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४३ ॥

बाले देहि पयोधरं करतले प्रावृट् त्वया याच्यता-

माश्लेषाभिरुचिं विधेहि न शशी तस्याऽस्मि किं तु स्वसा ।

४३ भगवान् शेषाचलतटवनचरनीलमेघसमूहे निलीय सावर्ण्या-
दात्मनो मेघभ्रान्तिं जनयन् त्वां वञ्चयितुं प्रवृत्तः, तमन्वेष्टुं विद्यु-
हामभृते तस्मिन् मेघे विशन्त्यास्ते विद्युत्सारूप्याद्भेदाऽनभिज्ञः पर-
वञ्चनाय प्रवृत्तः स स्वयमेव वञ्चितोऽभूदित्याह ।

४४ अथ वक्रोक्त्वा वाग्विलासं वर्णयन्, हे बाले! करतले पयोधरं
(स्तनं) देहीति भगवद्वाक्यं श्रुत्वा पयोधरपदस्य मेघपरतामङ्गी-
कृत्य तस्य प्रावृषि उद्यादात्मनि तद्भावात्प्रावृट् त्वया याच्यतामि-

आस्तामुत्तरमेतदीदृग्धरं याचामि वाचा स्वयं

नास्त्यर्थोऽधरयाच्चयेति चटुभिः पद्मे धिनोषि प्रियम् ॥ ४४ ॥

बाले इति । हे बाले अनभिज्ञे ! हे पद्मे ! पयोधरं देहि
इति भगवता कुचग्रहणे याचते लक्ष्म्या त्वया ऽत्र पयोधर-
शब्दस्य मेघार्थत्वं परिकल्प्य त्वया प्रावृड् याच्यतामिति परि-
हासाय कौटिल्येनोत्तरितम् । एवम् आश्लेषाऽभिरुचिं विधेही-
त्यत्र नक्षत्राऽर्थेनोत्तरयति—न शशीति । यतः चन्द्रस्य त्वं
स्वसा भगिनी, अत एतत्पूर्वोक्तम् ईदृक्कुटिलमुत्तरमास्तां तिष्ठतु ।
तर्हि अधरं याचामि इति श्रीकृष्णेन अधरपाने याचिते सति
अधरस्य नीचस्य याच्चया प्रार्थनया अर्थः प्रयोजनं द्रव्यं वा
नास्ति न भवति इति चटुभिः प्रेममिथ्याविकत्थनवाक्यैः प्रियं
हरिं धिनोषि प्रीणयसि । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीने ऽनूर्ध्वे च वा-
च्यवदिति मेदिनी । अर्थो ऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्य-
मरः । अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनमिसमरः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । वक्रोक्त्यलङ्कारः ॥ ४४ ॥

पश्चादुपेत्य परिहासकृते कराभ्यां

दृष्टी तत्राऽम्ब त्रिपुले स्थगयन् सशेषम् ।

त्युत्तरयन्ती, पुनस्तेन आश्लेषाभिरुचिम् (आलिङ्गनरुचिं) विधेहीति
प्रार्थिता आश्लेषानक्षत्रप्रीतिश्चन्द्रस्य प्रसिद्धा नाहं शशी किन्तु तस्य
भगिन्यस्मीति उत्तरं ददती, आस्तां मायामयमिदमुत्तरं, स्वयं वाचा
अधरं (अधरोष्ठं) याचामीति भगवद्वाक्यं निशम्याऽधरपदस्य नीचा-
र्थकत्वं परिकल्प्य नीचयाच्ना निष्पलेति छलवचनैर्भगवन्तं प्रीण-
यसीत्याह ।

४५ भगवाम् पश्चादागत्य परिहासार्थं करद्वयेन विशालतरे तव

पाणिद्वयं मम न कृत्स्नपिधानकेलौ

पर्याप्तमित्यहिगिरेः पतिरेति लज्जाम् ॥ ४५ ॥

पश्चादिति । हे ऽम्ब ! अहिगिरेः पतिर्हरिः परिहासकृते विनोदार्थं पश्चादुपेत्य तत्र विपुले दृष्टी नेत्रे शेषेण सहितं यथा तथा स्थगयन्नाच्छादयन् मम पाण्योर्द्वयं कृत्स्नस्य सर्वस्य पिधानस्याऽऽच्छादनस्य केलौ क्रीडार्या पर्याप्तं नेति लज्जां त्रपामेति । अत्राऽद्भुतनेत्रवैपुल्यवर्णनेनाऽत्युक्तिरलङ्कारः । वसन्तीति लकावृत्तम् ॥ ४५ ॥

तव लोकमातरवलोकवागुरा

मृगजालदृष्टियुगजाड्यकृद्गुणा ।

ननु भाति चित्रमनुभावमाश्रिता

हरिणा ऽपि तत्र हरिणाप्यितं यतः ॥ ४६ ॥

तवेति । हे लोकमातः ! तव अवलोक एव वागुरा मृगबन्धिनी कर्त्री मृगजालस्य जाड्यकृतः स्तब्धताकारिणः गुणाः विपुलत्वादयो रज्जवश्च यस्यां सा सती चित्रम् अनुभावं आश्रिता । ननु इति वितर्के । तत्र हेतुः—हरिणा भगवता नृसिंहेन

नेत्रे अपर्याप्ततया पिदधत्, मत्करद्वन्द्वं कृत्स्ननेत्रपिधाने न पर्याप्तमिति लज्जामुपैतित्याह ।

४६ हे लोकमातः ! हरिणसमूहनेत्रद्वन्द्वस्तम्भकारिणो गुणाः (चाञ्चल्यादयः, स्तन्तवश्च) यस्यास्तथाभूता तव दर्शनमृगबन्धिनी विचित्रं प्रभावमुपगता, यत्र हरिणा (भगवता, सिंहेन च) हरिणवदाचरितम् । भगवान् तवाऽवलोकनेन वशीभूतो ऽभवदिति सिंहस्य हरिणसदृशमाचरणं विस्मयायेत्याह ।

च तत्र नयनजाले यतः हेतोः हरिण इवाऽऽचरितं हरिणायितं
आसक्तं सत् स्थितमिति भावः । हरिणशब्दात्कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्चेति क्यङि अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घे नपुंसके भावे क्त
इति क्तप्रत्यये इद् । श्लेषकाव्यलिङ्गालङ्कारौ । मञ्जुभाषिणी-
वृत्तम् ॥ ४६ ॥

स्मितचन्द्रिकया कयापि देवि
स्मरसंवृद्धिपुषा सदान्मिषन्त्या ।
मधुसूदनमानसेन्दुकान्ते
द्रवतां चन्द्रमसः स्वसस्तनोषि ॥ ४७ ॥

स्मितेति । हे देवि ! कया ऽप्यनिर्वचनीयया सदा उन्मि-
षन्त्या पुनः स्मरसंवृद्धिं पुष्णाति तया स्मितरूपया चन्द्र-
कया हे चन्द्रमसः स्वसः ! मधुसूदनस्य मानसेन्दुकान्ते हृच्चन्द्र-
कान्तोपले द्रवतामार्द्रत्वं तनोषि । चन्द्रिकया हि चन्द्रकान्तो
द्रवतीति प्रसिद्धं लोके । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । रूपकालङ्कारः ॥ ४७ ॥

तव स्तनं शैलघनं विनोदात्
प्रसह्य गृह्णन् प्रभुरब्धिकन्ये ।

४७ अथ चन्द्रभगिन्यास्तव चन्द्रसाधर्म्यमुचितमित्याशयेन
मकरध्वजवृद्धिकारिण्या निरन्तरोदयशालिन्या ऽनिर्वचनीयया
मन्दहास्यचन्द्रिकया भगवन्मानसरूपचन्द्रकान्तोपले द्रवं (प्रेम, द्रुतिं)
च तनोषीति वदन् सदान्मिषन्त्येति प्रसिद्धचन्द्रिकातो व्यतिरेकं
च सूचयन्नाह ।

४८ पर्वतघनं तव स्तनं विनोदात् प्रसह्य गृह्णन् भगवान् पुरा

पुरा मुरारिः स्वकरोद्धृतस्य

गोवर्धनस्य स्मृतवान् महाऽद्रेः ॥ ४८ ॥

तवेति । हे ऽब्धिकन्ये ! शैलवद्धनं कठोरमुन्नतं च तव
स्तनं विनोदात् प्रसह्य बलात्कारेण गृह्णन् प्रभुर्हरिः पुरा उद्धृ-
तस्य महाऽद्रेर्गोवर्धनस्य स्मृतवान् । गोवर्धनं स्मृतवानित्यर्थः ।
अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । अत्र लक्ष्मीस्तनग्रहणम-
मये गोवर्धनस्मरणवर्णनात्स्मृत्यलङ्कारः । उपजातवृत्तम् ॥ ४८ ॥

बल्ली तमालमिव विद्युदिवाऽम्बुवाहं

माहेन्द्रनीलभवनं मणिदीपिकेव ।

इन्दोः कलेव गगनाऽङ्गणमिन्दरे त्व-

माश्लिष्य शौरिमयसे महतीमभिरुयाम् ॥ ४९ ॥

बल्लीति । बल्ली लता तमालवृक्षमिव, विद्युत्ताडिदम्बुवाहं
मेघमिव, माहेन्द्रनीलभवनं प्रति माणानिर्मितदीपिकेव, गगना-
ङ्गणं प्रति इन्दोः कलेव, हे इन्दरे ! त्वं शौरिम् आश्लिष्य,
श्लिष आलिङ्गने ऽस्मात्समामे नञ्पूर्वे इति क्त्वो ल्यबादेशः ।
महतीम् अभिरुयां शोभां प्राप्नोषीत्युपपादलङ्कारः । वसन्तति-
लकावृत्तम् ॥ ४९ ॥

स्वकराद्धृतेगोवर्धनपर्वतस्य सस्मारेत्याह ।

४९ गौराङ्गी त्वं कृष्णमालिङ्ग्य तमालतरुं लतेव, मेघं विद्युदिव,
इन्द्रनीलभवनं मणिदीपिकेव, गगनाङ्गणमिन्दुकलेव, सुषमां लभ-
से इत्याह ।

मदनतरुपल्लवानां

मधुसदनमानसाऽलिकुसुमानाम् ।

तत्कृततपःफलानां

तव ललितानां तु जननि कः स्तोता ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाऽध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे

शृङ्गारस्तवको नवमः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

मदनेति । हे जननि ! मदनरूपस्य तरोः पल्लवानां, तथा मधुसूदनस्य मानसरूपस्याऽलेभ्रंजरस्य कुसुमानां, पुनस्तेन कृतस्य तपसः फलभूतानां, तव ललितानां विलासानां स्तोता कः पुमा?निति प्रश्ने । कोऽपि नास्तीत्यर्थः । गीतितवृत्तम् । रूपकोल्लेखावलङ्कारौ ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासप-

ण्डितेन विरचितायां बालबोधिन्याख्यायां

श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रटीकायां शृङ्गारस्तवको

नवमः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

५० अथ हे मातः ! कामवृक्षकिसलयरूपाणां, भगवन्मानसमधुप-पुष्परूपाणां, भगवत्कृततपःफलस्वरूपाणां तव विलासानां लोके स्तोता कः ? तद्वर्णने कस्यापि सामर्थ्यं न चेत्का कथा मम वराकस्य साकल्येन तद्वर्णने ? इत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां शृङ्गारस्तवकः ॥ ९ ॥

अथ ऐश्वर्यस्तवकः ॥ १० ॥

सुग्रीवेण कपीन्द्रेण सख्यं कृत्वा ऽग्निसाक्षिकम् ।

ऐश्वर्यमतनोद्वालेः(?) स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ १० ॥

अथाऽस्मिन् दशमे स्तवके लक्ष्म्या ऐश्वर्यं वर्णयितुं प्रथ-
मपद्ये विश्वम्भरसमैश्वर्यामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

विश्वस्य जननीमेव विश्वस्य शरणं वृणे ।

विश्वेश्वरसमैश्वर्या विदुर्या ब्रह्मवादिनः ॥ १ ॥

विश्वस्येति । यां लक्ष्मीं ब्रह्मवादिनो ऽपि विश्वम्भरेण समम्
ऐश्वर्यं यस्यास्तां विदुः । तथा च महोपनिषदि श्रुतिः । ‘भगः
शक्तिर्भगवान् काम ईश उभा दातारविह सौभगानाम्, सम-
प्रधानौ समसत्त्वौ तयोः समशक्तिरजरा विश्वयोनि’रिति । अतो
विश्वस्य । विपूर्वाच्छ्रुत प्राणने इत्यस्मात्काप्रत्यये तत्स्थाने स-
मासे ऽनङ्पूर्वे इति ल्यप् । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते’
इत्यभिधानाद्विश्वासं प्राप्पेत्यर्थः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः
जननीं मातरं त्वामेव शरणम् । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः ।
वृणे । वृञ् वरणइत्यस्मात् श्रम्विवकरणात्कर्तरि लट् । उदात्ता-
लङ्कारः । विपुलावृत्तम् ॥ १ ॥

१ अथ ऐश्वर्यस्तवकेन भगवत्या ऐश्वर्यं स्तोतुकामः प्रथमतो यां
वेदविदो विश्वपालकभगवत्समानैश्वर्यामामनन्ति निखिलजगतो
मातृतया सर्वाभिकाऽऽदरणीयां तामेव निजरक्षकतया वृणे इति म-
ङ्गलमाचरति ।

अनुपाधिकमम्ब ते मुरारे-
रपि साधारणमाहुरीशितृत्वम् ।
स्फुटमत्र निदर्शनं प्रतीमो
ननु मित्रावरुणादिदेवतात्वम् ॥ २ ॥

अन्विति । हे अम्ब ! ते लक्ष्म्या मुरारेर्हरेरपि ईशितृत्वं
नियन्तृत्वम् अनुपाधिकं स्वाभाविकं साधारणं समम् आहुः ।
अत्र बृहदारण्यकश्रुतिः 'स एवात्मानं द्वेधा ऽपातयत् पतिश्च
पत्नी चाऽभवता'मिति । अत्र समत्वे मित्रावरुणादिदेवतात्वं
स्फुटं निश्चितं निदर्शनं दृष्टान्तं प्रतीमः । अयं भावः—'मैत्रा-
वरुणीं वशामालभेत' इत्यादौ वशा मेषी तदेकत्वप्रतिपादनेन मि-
त्रावरुणयोरेकदेवतात्वं यथा निश्चीयते तद्रदेव युवयोरपीति ।
उपमालङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २ ॥

इदानीं श्रीवासुदेवरमादेव्योरविशेषेण सामान्ये ऽपि वि-
शेषमाह—

अविशेषमशेषशेषिभावं
युवयोर्यद्यपि वर्णयन्ति सन्तः ।

—————

२ हे अम्ब ! तव भगवतश्च नैसर्गिकं जगन्नियन्तृत्वं समानमिति
एकयागनिरूपितं देवतात्वं मित्रावरुणयोरुभयोर्व्यासज्ज्यवृत्तीति
दृष्टान्तसंप्रतिपन्नं स्फुटमवगच्छाम इत्याह ।

३ हे स्वामिनि ! सन्तस्तव भगवतश्चोभयोः अशेषशेषिभावं (स-
कललोकक्षयेपि शिष्यमाणत्वं, अङ्गाङ्गिभावं वा) समानं वदन्ति
तथापि जगद्रक्षणधूर्वहतया कार्याऽनुरोधात् शेषशेषिभावः (अङ्गा-

तनये जलधेर्मिथः प्रतीत-

स्तदपि स्वामिनि शेषशेषिभावः ॥ ३ ॥

अविशेषमिति । हे जलधेस्तनये ! युवयोर्भवन्नाथभव-
त्योर्यद्यपि सन्तः परमरहस्याऽभिज्ञाः अशेषस्य जगतः क्षये
ऽपि शेषत्वमविशेषं तुल्यमेव वर्णयन्ति । तथापि मिथः पर-
स्परं शेषशेषिभावः प्रतीतः । कदा चित्तं तस्य वशे भवसि ली-
लया तथा कदा चित्तं त्वद्रशे भवति । तृतीयाऽपेक्षया तु शे-
षित्वं समानमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

यथा गरुडगामी शेषशायीत्यादौ गरुडादीनां हरिविशे-
षणत्वाद्वृत्त्यत्वं तथा रमापतिरित्यत्र तव तद्विशेषणत्वादप्रधा-
नता स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—

तुल्ये ऽपि ते नाथविशेषणत्वे

व्यक्तं गुणादस्ति विशेष एषः ।

प्रत्यक्त्वमब्धेस्तनये भवत्याः

प्राज्ञा गुणानां च पराक्त्वमाहुः ॥ ४ ॥

तुल्ये ऽपि गुणेभ्य अप्रधानादिभ्यो गरुडादिभ्यः तव एष
विशेषो ऽस्ति । विशेषणत्वे ऽपि प्राज्ञा गुणानां पराक्त्वं ब-
हिरङ्गत्वं तव तु प्रत्यक्त्वं तत्त्वमाहुः । 'यथा देवस्तथा देवी यथा

ङ्गित्वं, शेषशायित्वेन शेषनिरूपितं प्राधान्यं च) प्रसिद्धम् इति जग-
द्रक्षणार्थं प्रवृत्तयोरुभयोरपि कार्याऽनुसंधाद् गुणप्रधानभाव इत्याह ।

४ भगवदुपकरणत्वेनोपसर्जनतया शेषगरुडादिसाम्ये ऽपि त्व-
यि तदुपकरणेभ्यो ऽयं विशेषी यत् बुधास्तव चिच्छक्तिरूपतया ऽहं-
प्रत्ययगोचरत्वं गुणानां च दृष्टप्रपञ्चकोटिनिविष्टत्वेनेदं प्रत्ययविषयत्वं
वदन्तीति भगवत्या भगवद्भेदं प्रतिपादयति ।

देवी तथा हरिः । नाऽनयोरन्तरं किं चिच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिवेति
बोधायनस्मृतिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

संसाराऽब्धौ मज्जतां सज्जनानां
रक्षायज्ञे दीक्षितो राक्षसाऽरिः ।
अम्भोराशेः पुत्रि पत्न्यास्तवाऽसा-
वन्वारम्भं नित्यमेत्यम्बुजाक्षः ॥ ५ ॥

संसारेति । हे ऽम्भोराशेः पुत्रि ! राक्षसानामपरिरन्तः सं-
साराऽब्धौ मज्जतां सज्जनानां रक्षारूपे यज्ञे दीक्षासञ्जाता ऽस्य
दीक्षितः । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । अतः अ-
म्बुजाक्षस्तव नित्यम् अन्वारम्भं यज्ञीयसंयोगम् एति । अत्र प्रमा-
णम्—‘अविमुक्तो ऽन्यो ऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै प-
त्न्यन्वारभते पत्नी हि परिणह्यास्य शेते’ इति सोमग्रहणे तै-
त्तिरीयश्रुतिः । आज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाभुत्तराऽऽहुतीर्हु-
त्वेति तत्सूत्रम् । व्यतिरेकालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अस्येशानेत्यागमस्तावदास्ता-
मैश्वर्ये ऽस्मिस्तावदम्ब त्वदीये ।

— — —

५ कर्मसु पत्न्यन्वारब्धस्यैवाऽधिकारात् सज्जनरक्षणरूपा ऽध्वरदी-
क्षितो भगवान् नित्यं त्वत्साहित्यमेतीति जगद्रक्षणे युवथोर्नित्यसाहि-
त्यमित्याह ।

६ तावकैश्वर्यप्रतिपादको ‘ऽस्येशाना जगतो त्रिष्णुयज्ञी’त्या-
दिरागमो विशेषविद्वेद्य आस्तां तावत् । साधारणजनेषु तद्ब्रह्म-

जागर्त्येव व्यासतातप्रणीतं

श्लाघ्यं विष्णोस्तत् पुराणं प्रमाणम् ॥ ६ ॥

अस्येति । हे अम्ब ! त्वदीये अस्मिन्नैश्वर्ये 'विष्कम्भो विवो
धरुणः पृथिव्या अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नि । विश्वव्यचा इष-
यन्ती सुभूतिः शिवा नो अस्त्विदितिरुपस्थे' इत्यापस्तम्बश्रुत्याद्या-
गमस्तव माहात्म्यप्रतिपादकः प्रमाणमूर्धन्यस्तावदर्वाचीनवि-
दुर्षा तत्पठने तदर्थविवेचने चाऽप्रवृत्त्या तज्ज्ञानविरहादास्तां
नाम । परं त्वापाततस्त्वन्माहात्म्यविवेचने प्रवृत्तस्य भगवतो
ऽष्टादशपुराणकर्तृर्ष्यासस्य तातेन पराशरेण 'नित्यैवैषा ज-
गन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णुस्तथेयं
द्विजसत्तम' इत्यादि त्वन्माहात्म्ये प्रणीतं संवादरूपेणेत्यर्थः । अत
एव श्लाघ्यं श्रुतिवन्न्याय्यं विष्णुपुराणमेव तत्प्रसिद्धं जागर्त्यतो
नाऽन्यत्र प्रयतामहे इति भावः । शब्दप्रमाणाऽलङ्कारः । शा-
लिनीवृत्तम् ॥ ६ ॥

जल्पाकास्ते जीवकोटिप्रवेशं

स्वल्पप्रज्ञा ये रमे कल्पयन्ति ।

घनायापि पराशरमुनिरचितं मान्यं विष्णुपुराणं प्रमाणमस्तीति
तवैश्वर्यं वेदपुराणवर्णितं नाऽस्मत्कपोलपरिकल्पितमित्याह ।

७ अल्पबुद्धयो वाचाटा ये परब्रह्मस्वरूपिण्यास्तव जीवकोटि-
प्रवेशं वदन्ति तान् प्रति 'यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेय'मिति पराशर-

विश्वं व्याप्तं विष्णुना ऽम्ब त्वया चे-

त्युक्तिस्तान् प्रत्युत्तरं शक्तिसूनोः ॥ ७ ॥

जल्पाका इति । हे रमे ! ये स्वल्पप्रज्ञा मन्दबुद्धयो जल्पाकाः केवलतार्किका वैष्णवाश्च ते 'सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नोऽनिरुद्धः श्रीविधिः शिवः । षडस्माकमिमे जीवा ईशो नारायणः परः' इति वैष्णवाऽऽगमबलेनैव ते जीवकोटिप्रवेशं कल्पयन्ति । तान् प्रति हे ऽम्ब ! विष्णुना त्वया च विश्वं व्याप्तम् इति पूर्वोक्ता 'नित्यैवैषेत्यादिशक्तिसूनोः पराशरस्योक्तिरेवोत्तरं ददातीति यावत् । अन्यदपि 'चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगद्' इति मार्कण्डेयपुराणे । शालिनीवृत्तम् ॥ ७ ॥

वेदोद्याने पारिजातायमानं

श्रीसूक्तं तज्जायतां श्रेयसे नः ।

पोरवाचां भासुरे त्वत्प्रभावे

चक्षुष्मन्तो देवि येनैव सन्तः ॥ ८ ॥

वेदेति । हे देवि ! वाचां पारे वाण्यगोचरे इत्यर्थः । भासुरः तस्मिन् त्वत्प्रभावे येन सन्तश्चक्षुष्मन्तस्त्वत्प्रभावदर्शिनः इत्यन्वयः । अयमाशयः । 'गन्धद्वाराम्' 'आपः सज'न्तित्वयादिभिः पृथिव्यादिरूपेण पुनश्चन्द्रां प्रभासा'मित्यत्र फलदातृत्वेन 'तां

मुनिवचनमेव सर्वव्यापकत्वप्रतिपादनपरमुत्तरमिति भगवत्या ब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादयति ।

८ हे देवि ! वाचामगोचरे त्वदैश्वर्ये येन (श्रीसूक्तेन) जनास्तद्विदो भवन्ति वेदोपवने सकलार्थदातृत्वेन पारिजातवदाचरत्तच्छ्रीसूक्तं 'हिरण्यवर्णा'मित्यादिकमस्माकं श्रेयस्करं जायतामित्याशास्ते ।

पद्मिनी'मित्यादौ मन्त्ररूपेण चोपदिष्टायास्तव ज्ञानादेव प्रत्य-
गभिन्नपरमात्मज्ञानवतामपि विश्वस्मिन्विप्रकृष्टव्यवहिताऽती-
न्द्रियज्ञानं नाऽन्यथेति प्रतिपादकं वेदरूपे उद्याने आक्रीडे पा-
रिजातायमानम् । कल्पद्रुवदिष्टपूरकमिति भावः । तत्पूर्वोक्तं
श्रीसूक्तं नः श्रेयसे कल्याणाय जायतां भवतु । शालिनी
वृत्तम् ॥ ८ ॥

दम्पत्योरिह युवयोरधीश्वरत्वं

व्यासज्ज्य स्थितमिति संमतं मतं नः ।

विश्वाऽम्ब श्रुतिविहितं विहाय पत्नीं

कर्तृत्वं क्रतुषु न केवलस्य पुंसः ॥ ९ ॥

दम्पत्योरिति । हे विश्वाऽम्ब ! पत्नीं विहाय केवलस्यै-
कस्य पुंसः क्रतुषु कर्तृत्वं नेति 'जायापती अग्निमादधीताम्' इति
श्रुत्या कथितम् अत इह युवयोर्लक्ष्मीनारायणयोः दम्पत्योः । रा-
जदन्तादिषु निपातनाज्जायाशब्दस्य दम्भावः । अधीश्वरत्वं
व्यासज्ज्याऽविभज्य स्थितम् इति । 'अर्थो वा एष आत्मनो य-
त्पत्नी'त्यापस्तम्बश्रुत्या नः सम्मतम् इष्टमिति भावः । प्रहर्षि-
णीवृत्तम् ॥ ९ ॥

दत्ताऽऽशयासु भवतीमहिमोपदेशे

तत्तादृशीषु निगमान्तसरस्वतीषु ।

९ युवयोरैश्वर्यमुभयपर्याप्तमिति यज्ञेषु सपत्नीकस्यैवाधिकार-
बोधकवेदप्रामाण्यादस्माकं सङ्गतं प्रतीयते इत्याह ।

१० प्रसिद्धतरासूपनिषत्सु त्वन्माहात्म्योपदेशे प्रकटिताऽभिप्रा-
यासु सकलसम्प्रतिपन्नं रामायणमुपोद्बलकमिति तव माहात्म्यं श्रुति-

नारायणप्रियतमे निखिलाऽभ्युपेतं

रामायणं ननु जयत्युपबृंहणं नः ॥ १० ॥

दत्तेति । तत्तादृशीषु प्रसिद्धासु । ‘अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्च-
राम्यहमादित्यैरिस्यादिदेव्युपनिषदि तद्रूपासु निगमान्तसरस्व-
तीषु भवत्या महिम्न उपदेशे दत्ताऽऽशयासु सतीषु अखिलैर-
भ्युपेतं स्वीकृतं रामायणं न उपबृंहणमिति । आदौ त्वत्प्राप्त्यर्थं
विवाहसमये यज्ञरक्षागौतमपत्नीदानादिः पुरतो ऽपि रावणवधा-
ऽन्तो यत्रः त्वत्प्राप्त्यर्थमेवेत्यध्यात्मे वाल्मीकीये च रामायणे
स्पष्टत्वाच्चन्महिम्न उपबृंहणं व्याख्यानभूतमित्यर्थः । स्मृति-
प्रमाणाऽलं० । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

एका श्रीर्वै निगमशिखरैरिन्दिरे निर्विशेषं

विश्वव्याप्तिर्जननि युवयोर्व्यक्तमुदघुष्यमाणा ।

ज्ञानद्वारा तव मधुरिपोरात्मनैवेत्यलीका

वैषम्योक्तिः कुत उपनता हन्त केषां चिदेषा ॥ ११ ॥

‘एकेति । हे श्रीः ! एका भगवता अभिन्ना सत्तैश्वर्यं वै नि-
श्चयेनेत्यादिभिर्निगमशिखरैरुपनिषद्भिर्युवयोर्व्याप्तिरैश्वर्यं निर्वि-
शेषं तुल्यं व्यक्तं स्पष्टम् उदघुष्यमाणा ऽस्ति । एवं सति उभयो-

—————

रामायणवर्णितमित्याह ।

११ हे श्रीः ! भगवतो भवत्याश्च समानं जगद्धापकत्व-
मुपनिषद्भिः स्पष्टमुदघुष्यते, तथापि भगवतः स्वतःसिद्धमैश्वर्यं,
तव तु तज्ज्ञानद्वारेति तव जीवकोटिप्रवेशसूचिका माध्वादीनामुक्तिः
किंप्रमाणिके?ति न विद्मो, ब्रह्मरूपायास्तव तद्वैषम्येन जीवत्वकल्पनं
निष्प्रमाणकमित्याह ।

ऐश्वर्यं समपि हरेरात्मनैव स्वाभाविकं तव तु सम्यग्ज्ञानं
स्वरूपस्य गुणानां च ज्ञानं तद्वारा तत्प्रसादोपनतमित्यर्थः । इति
केषां चिन्माध्वानाम् अलीका प्रमाणशून्या वैषम्योक्तिः कुत उ-
पनता? कस्मादागतंति हन्त शिव शिव न निम्नः ॥ ११ ॥

वैभवं तव मुकुन्दपत्नि यो

वेद वेदशिखराऽनुवर्णितम् ।

वैभवं भुवि स विन्दति स्थिरं

दुस्त्यजं त्यजति वै भवं ततः ॥ १२ ॥

वैभवमिति । 'यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता ।
तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम्' इति देव्युपनिष-
दि । इत्यादिवेदशिखरैरुपनिषद्भिरित्यर्थः । अनुवर्णितं वैभवं यः
पुमान् वेद जानाति स भुवि स्थिरं वैभवं विभुत्वं विन्दति प्रा-
प्नोति । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १२ ॥

ऐश्वर्यमत्र मधुहन्तुरपह्नुते यो

यो वा तवाऽपि जगदम्ब तयोः प्रतीच्यः ।

प्राच्यात् प्रदुष्यति विशिष्य पितृद्विषो ऽपि

मातृद्विषस्त्रिभुवने महती हि गर्हा ॥ १३ ॥

ऐश्वर्यमिति । हे जगदम्ब ! मधुहन्तुर्वा तवाऽप्यैश्वर्यं यो

१२ हे मुकुन्दपत्नि ! उपनिषदुपवर्णितं ते ऐश्वर्यं यो वेद स भूत-
ले प्रभुतां प्राप्य ततो भवं (संसारं) त्यजति, मुक्तो भवतीत्याह ।

१३ हे जगदम्ब ! यो भगवतस्तव च ऐश्वर्यमपलपति तयोर्मध्ये भ-
गवदैश्वर्यापलापकात्तावकैश्वर्याऽपलापी विशेषदुष्टो, यतो जगति
पितृद्विषो ऽपि मातृद्विषो ऽभिका निन्दा भवतीति प्रतिपादयति ।

यः पुमानपह्नुते तयोर्मध्ये विशिष्य विशेषेण प्राच्यातिपितृद्विषः
प्रतीच्यो मातृद्विषः प्रदुष्यति । तथा हि—त्रिभुवने पितृद्विषः एतद-
पेक्षया मातृद्विषः महती गर्हा । कुत्मा निन्दा च गर्हणे इत्यमरः ।
अत्र 'प्रमाणम्—'प्रायश्चित्तैर्महर्ष्युक्तैः पुमानुच्चावचैरिह । पितृ-
द्वेषी विमुच्येत मातृद्वेषी न मुच्यते' इति भविष्यपुराणे क-
ण्डिमुनिवचनम् । भगवत्पादकृतदेवीस्तोत्रगत 'मातृद्वेषो जगति
जघनस्तातपादद्विषो ऽपी'तिपद्यव्याख्याने विवरणाऽऽचार्यैरुदा-
हृतम् इति । प्रमाणाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्रामाऽवरजसरणिं श्रेयसीमाश्रिताना-

माचार्याणामिह च कुह चिद्यस्तवाऽणुत्ववादः ।

तस्याऽऽकूतं परमपुरुषप्रेप्सया ते ऽब्धिकन्ये

शेषत्वेन स्वत उपनतन्यूनतायां प्रतीमः ॥ १४ ॥

श्रीमदिति । हे ऽब्धिकन्ये ! श्रीमद्रामाऽवरजानां रामानु-
जानाम् इत्यर्थः । सरणिं पद्धतिं श्रेयसीम् आश्रितानाम् आचा-
र्याणां कुह चित्कुत्र चिद्यः तव अणुत्ववादः तस्याऽऽकूतं बीजं तु
परमपुरुषस्य प्राप्तुमिच्छया विशेषणत्वे स्वतः अर्थादुपनता या
न्यूनता तस्यां सत्यां प्रतीमः । उभयोः साम्ये ऽपि यदा मिथो
लीलया विशेषणविशेष्यभावो ऽङ्गीक्रियते तदानीन्तनहरीच्छा-
स्वीकृतत्वादप्राधान्ये ऽर्थादुपगतं यदणुत्वादिकं तद्विषयः स वाद
इति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

१४ ननु रामानुजमते देव्या अणुरूपत्वप्रतिपादनेन तदनुयायिना
त्वया कथं परमैश्वर्यं समोच्यते ? इति चेत् न तावदैश्वर्यन्यूनतया
तवाऽणुत्वकथनमपि तु कार्याऽनुरोधान्नारायणोपसर्जनत्वेन न्यूनतया
तवाऽणुत्ववादस्तन्मते इति न तवैश्वर्यस्य निरतिशयत्वे कोपि श-
ङ्कापङ्काऽवकाश इत्याह ।

राजन्वन्ति जगौ जगन्ति निगमो द्वाभ्यां युवाभ्यामपि
 द्वैराज्यं न हि तावता प्रसजति क्षीराम्बुधेरात्मजे ।
 आग्नावैष्णवशब्दभाजि यजने ऽधिष्ठानयुग्माऽऽश्रिता-
 मेकामेव हि देवतां सुमनसः शंसन्ति मीमांसकाः ॥ १५ ॥

राजन्वन्तीति । हे क्षीराम्बुधेः आत्मजे ! युवाभ्यां द्वाभ्यां
 जगन्ति प्रशस्तौ राजानौ येषु सन्ति तानि । राजन्वान् सौराज्ये
 इति निपातनात्साधुः । इति निगमः जगौ । तावता द्वयोः राज्ञो-
 र्भावो द्वैराज्यम् । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति भावे ण्यञ् । न
 हि प्रसजति । तत्र दृष्टान्तः—अग्नाविष्णू देवता ऽस्य आग्नावै-
 वम् । सा ऽस्य देवतेत्यग्नि देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ देवताद्वन्द्वे
 चेत्यानङ् । विष्णौ नेति निषेधादिद्वृद्धावितीदादेशाऽभावः ।
 इति शब्दं भजति तस्मिन्यजने अधिष्ठानयुग्माऽऽश्रितां देवतां
 सुमनसो मीमांसका एकामेव देवतां शंसन्ति । अयं भावः-
 ‘आग्नावैष्णवमष्टादशकपालं निर्वपेत्’ इत्यादौ देवताद्वये पुरो-
 ढाशद्वयाऽऽपत्तिः । अत्र त्वेकपुरोडाशनिर्वापः कथितः । अत
 इयमेकैव देवतेति मीमांसकसमयः । तद्वत्पूर्वत्राऽप्येकत्वमेव ज्ञेयम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

रामाऽऽकरे जनकतनया रुक्मिणी कृष्णरूपे
 भर्तुः कृष्णाऽजिनमुपगता ब्रह्मचर्ये ऽपि पद्मे ।

१५ हे क्षीरोदपुत्रि ! युवाभ्यां द्वाभ्यामपि जगन्ति प्रशस्तराजपालितानि
 कथयन्ति, नैतावता तत्र द्वैराज्यं (राजद्वयवत्तयोपद्रवः) प्रसज्यते,
 यतो मीमांसका यागे आग्नावैष्णवशब्देन द्रव्यत्यागे उद्देश्यत्वमु-
 भयपर्याप्तं वदन्ति न देवताद्वितयमिति प्रतिपादयति ।

१६ अथ रामाऽवतारे सीतारूपा, कृष्णाऽवतारे च रुक्मिणीरूपा,

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
प्राचीना बुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः-

मुद्रिताः स्तवकाः

१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ-विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट-विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र-
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २

८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
आमुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमु-
नविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्त

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः }

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांस

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांस

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त
श्रीक्षेमराजविरचितकृतिसमेता । }

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांस

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम् ।
महोपाध्यायश्रीशालिकृताथमिश्रविरचितम् । श्रीश-
ङ्करकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांस

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्द-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदा

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चायविरचितभाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किक्काविभजनाव्याख्या व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदा

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीमद्वल्लभविरचिता ।

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया
उवतरणिकया च सहितम् । }

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता
श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धद्वैतसंप्रदाय } (वेदा
विदुषा रत्नगोपालभट्टन संशोधिता । }

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशवि-
तानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानमादाध्याः प्रत्य-
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य
क्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्याय

प्रस्तादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चीखम्बासंस्कृतपुस्तकालयः

बनारस सिटी

BL Venkatadhvarin
1225 Shrilakshmisahsram
L3V4
1904
v.4

~~_____~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
